प्रकरण तिसरे

संशोधन साहित्याचा †ÖœÖ¦Ö¾ÖÖ

प्रकरण तिसरे

संशोधन साहित्याचा आढावा

अनुक्रमणिका	
3.1	प्रस्तावना (Introduction)
3.2	संशोधन साहित्याचा आढावा (Review of Literature)
3.2.1	स्त्री-पुरूष गुणोत्तर विषयक संशोधन (Male-Female Ratio)
3.2.2	जन्मदर विषयक संशोधन
3.2.3	जन्मदर व मृत्यूदर विषयक संशोधन
3.2.4	स्थलांतर विषयक संशोधन
3.2.5	स्त्रियांचा बदलत्या दर्जाचा लोकसंख्या वृद्धिवरील परिणाम विषयक संशोधन
3.2.6	धर्म विषयक संशोधन
3.2.7	विकास, आधुनिकीकरण व लोकसंख्यात्मक बदलविषयक संशोधन
3.3	समस्येविषयी वक्तव्य
	संदर्भ ग्रंथ सूची

प्रकरण तिसरे

संशोधन साहित्याचा आढावा

3.1 प्रस्तावना (Introduction) :

विशिष्ट काळात विशिष्ट ठिकाणाच्या मानवी लोकसंख्येत विभिन्न घटकांमुळे बदल घडून येत असतात. राष्ट्राची आर्थिक वृद्धी आणि मानव विकास यांचा समन्वय साधने असे मोठे आव्हान अनेक राष्ट्रांसमोर आहे. एकीकडे लोकसंख्या हे मानव विकासाचे साधन आहे, तसेच लोकसंख्या हा विकास प्रक्रियेतील अडथळाही आहे.

प्राचीन काळापासूनच लोकसंख्येच्या अभ्यासास महत्त्व असल्याचे दिसून येते; मात्र त्या तुलनेत आधुनिक काळात लोकसंख्याविषयक अभ्यास हा गंभीर विषय बनल्याचे दिसते. १९९० पासून संयुक्त राष्ट्रसंघाने जागतिक मानवी विकास अहवाल प्रसिद्ध करण्यास प्रारंभ केला. या अहवालानुसार लोकसंख्या या संकल्पनेकडे बघण्याचा सर्वंकष दृष्टिकोन प्रस्थापित झाला. मानव विकास निर्देशांकाचा व्यापक दृष्टिने विचार होऊ लागला. संपूर्ण जगभरातून होत असलेल्या जलद लोकसंख्यावाढीमुळे हा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरले आहे. आज लोकसंख्या ही संकल्पना केवळ संख्येपुरतीच संकुचित न राहता लोकांचे जीवनमान, मुलभूत सुविधांची उपलब्धता, अशा सुविधांपासून वंचित लोकसंख्या, लिंगसमानता, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात असणारी स्त्री-पुरूषांच्या संधीतील विषमता इत्यादी पैलूंचा अभ्यास मानव विकास निर्देशांकाच्या आधारे विचार केला जात आहे. त्यामुळे लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या क्षेत्रात आजपर्यंत मोठ्या प्रमाणावर अभ्यासक व संशोधकांनी लोकसंख्येच्या विविध पैलूंचा अभ्यास केला आहे. उस्मानाबाद व लातूर जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या प्रमूख वैशिष्ट्यांचे तुलनात्मक अध्ययन करताना लोकसंख्येच्या विविध पैलूंचा विविध अभ्यासक, संशोधक, संशोधन संस्था, आंतरराष्ट्रीय संस्था यांनी केलेला

अभ्यास व त्यांचे निष्कर्ष लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये लोकसंख्येशी संबंधित विविध पैलूंच्या अभ्यासाचा संक्षिप्त आढावा घेण्यात आला आहे.

3.2 संशोधन साहित्याचा आढावा (Review of Literature) :

लोकसंख्या आणि लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांसंबंधी प्राचीन इतिहासात बरीच माहिती उपलब्ध आहे. याचा अर्थ असा की; प्राचीन काळात लोकसंख्या संबंधीच्या कुतूहलातून लोकसंख्या अभ्यासाची काही उदाहरणे सापडतात. परंतु खऱ्या अर्थाने १७ व्या शतकाच्या मध्यास इंग्लंडमध्ये लोकसंख्याविषयक अभ्यास हा शास्त्रीय व शिस्तबद्धरितीने उदयास आला. जॉन ग्रान्ट हा लोकसंख्याविषयक अभ्यासाचा (लोकसंख्याशास्त्राचा) जनक मानला जातो. त्याने 'नॅचरल अँड पॉलिटिकल ऑब्झर्व्हेशन मेड अपॉन द विल्स् ऑफ मॉरटॅलिटी' हे लोकसंख्येच्या अभ्यासावरील पहिले पुस्तक १६६२ मध्ये प्रकाशित केले. लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या इतिहासातील ही पहिली महत्त्वाची घटना ठरली. जॉन ग्रान्टच्या या अभ्यासातील निरीक्षणामध्ये प्रामुख्याने मर्त्यतेचे संख्यात्मक विश्लेषण व त्या अनुषंगाने जननदर व स्थलांतर इ. बाबींचा समावेश होतो.

१८ व्या शतकामध्ये थॉमस माल्थस याने लोकसंख्या आणि संसाधने यांच्या संबंधावर प्रकाश टाकला. १९७८ मध्ये माल्थसने 'ऍन ऐसे ऑन प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन' या नावाचा घनिबंधङ प्रकाशित केला. या अभ्यासाच्या माध्यमातून माल्थस 'मानवी लोकसंख्यावृद्धिची शक्यता ही आवश्यक संसाधनापेक्षा वरचढ ठरू शकते' या निष्कर्षाप्रत आला. एवढेच नव्हे तर या अभ्यासाच्या माध्यमातून त्याने लोकसंख्या व अन्नधान्याचा पुरवठा यांच्यातील विश्वविध्वंसक (Apocalyptic) शर्यतीकडे जगाचे प्रथम लक्ष वेधून घेतले. माल्थसने काढलेला निष्कर्ष हा बेंजामिन फ्रँकलिन (१७५५) आणि चिनी लेखक हंग लियांगची यांनीही काढला होता; मात्र या दोघांनाही याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेण्यात यश आले नव्हते.

१८ व्या शतकानंतर फ्रासमध्ये प्रथमच जननदरात घट होण्यास सुरूवात झाली. एवढेच

नव्हे तर ही घटीची प्रवृत्ती १९ व्या शतकातही कायम राहिली. त्यामुळे या घटकनेकडे साहजिकच सर्वांचे लक्ष वेधले गेले आणि जननदरातील घट व जननदरातील भिन्नता या समस्यांद्वारे एक प्रकारचे कुतूहलाचे वातावरण निर्माण झाले.

१९ व्या व २० व्या शतकामध्ये लोकसंख्याविषयक अभ्यासाबाबत तीन महत्त्वाच्या सुधारणा युरोप व अमेरिकेमध्ये घडून आल्या, ज्यामध्ये संख्याशास्त्रातील संभाव्यतेच्या सिद्धांतामध्ये झालेली सुधारणा, जनगणना कार्याची सुरूवात आणि नागरिकत्त्वाच्या नोंदणी (Civil) पद्धतीची स्थापना या तीन सुधारणांचा समावेश होता. १७९० मध्ये अमेरिकेने पहिली जनगणना केली. इंग्लंड व फ्रांस या देशाने १८०१ मध्ये जनगणना केली. भारतामध्ये पहिली जनगणना १८७२ मध्ये कार्यन्वित झाली. लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या इतिहासातील जनगणना कार्याच्या प्रारंभाच्या घटनेमुळे लोकसंख्याविषयक अभ्यासासाठी आवश्यक बहुतांश माहिती उपलब्ध होण्यास सुरूवात झाली. ज्याचा परिणाम म्हणून लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर प्रगती घडून आली. १८३९-१८८० या काळात इंग्लंडमध्ये 'रजिस्ट्रार जनरल' म्हणून विल्यम फार यांनी काम केले होते. या कार्यातील अनुभवाच्या जोरावर विल्यम फार यांनी लोकसंख्या विश्लेषणनाच्या पद्धतीस अनेक दिशा देण्यामध्ये महत्त्वाचा वाटा उचलला. विशेषतः घ्लाईफ टेबल्स्ङ रचनेमध्ये (मांडणी) आणि 'ऑक्युपेशनल् मॉरटॅलिटी'च्या अभ्यासाच्या बाबतीत त्यांचे योगदान महत्त्वाचे ÆÖÿÖ.

२० व्या शतकामध्ये विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या क्षेत्रामध्ये उल्लेखनीय प्रगती घडून आली. याच शतकापासून लोकसंख्याविषयक अभ्यासाबाबत भारत, पाकिस्तान, फिलीपाइन्स आणि श्रीलंका यासारख्या विकसनशील देशांमधूनही विशेष लक्ष दिले जाऊ लागले.

आज लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या विविध अध्ययन क्षेत्रांमधून संशोधन करण्यात

आले असून त्यांचा परस्परसंबंध ही अभ्यासला जात आहे, ज्यामध्ये प्रामुख्याने जननदर, मर्त्यता, स्थलांतर, व्यवसाय वर्गीकरण, श्रमपुरवठा, लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास इत्यादीचा समावेश दिसून येतो.

3.2.1 स्त्री-पुरूष गुणोत्तर विषयक संशोधन (Male-Female Ratio) :

1. रामचंद्रन आणि देशपांडे[1] (1964) :

रामचंद्रन आणि देशपांडे यांच्या मते, जन्माच्या वेळी लिंग गुणोत्तरात फारशी प्रादेशिक विविधता आढळत नाही. कारण जन्मावेळी पुरूष प्राबल्य असणे ही जीवशास्त्रीय घटना असते. लिंग-गुणोत्तराच्या बाबतीत पुरुषांच्या बाजूने झुकण्यास जैवकशास्त्रीय कारणे जरी महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी याशिवाय महिलांकडे केले जाणारे दुर्लक्ष, मुलगी म्हणून होणारी उपेक्षा, त्यामुळे कमी वयात त्यांच्यात आढळणारा जास्त मृत्यूदर, स्त्री-भ्रूण हत्या, स्त्री-अर्भक हत्या, मुलीपेक्षा घराला वारस म्हणून मुलगा पाहिजे ही भावना असे अनेक कारणे आहेत की, ज्याचा परिणाम हा स्त्री-पुरुष गुणोत्तरावर होताना दिसत आहे. म्हणजेच पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची गुणोत्तर सातत्याने घटताना दिसत आहे.

2. क्लार्क[2] (1968)

क्लार्क हे लांकसंख्येतील पुरूष गुणोत्तराच्या वर्चस्वाचा संबंध पुरूषासह सर्व सस्तण प्राण्यांमधील विशेष गुणवर्णन केलेल्या उच्च नर (Male) जन्मदराशी जोडतात. भारतातील वर्तमान स्थितीच्या स्त्री-पुरूष गुणोत्तराचा विचार केल्यास केरळ या राज्याचा अपवाद वगळता देशातील स्त्री-पुरूष गुणोत्तर सातत्याने खालावत असल्याचे दिसते असे त्यांना आढळले.

१९०१ मधील कमी झालेले ९७२ हे स्त्री-पुरूष गुणोत्तर महिलांची उच्च मर्त्यता आणि विशेषत: स्त्री-बालहत्या या कारणामूळे असल्याचे स्पष्टीकरण जनगणना आयुक्त यांनी स्पष्ट

केले होते. १९९१ चे जनगणना आयुक्त यांना भारतीय स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील घटीस पुढील बाबी कारणीभूत ठरलेल्या दिसल्या . १) महिलांचा दर्जा, २) कमी वयातील विवाह, ३) उपासमारीमुळे मृत्यूतील लिंगभिन्नता इ. १९३१ चे जनगणना आयुक्त यांनी असाही विचार केला आहे की, १) विधवांचे न झालेले पूर्नविवाह, २) जाती-अंतर्गत विवाह हे भारतीय लोकसंख्येच्या कमी झालेल्या लिंग-गुणोत्तराची शक्य असणारी कारणे आहेत. तथापि, जर विश्वसनीय माहिती गोळा केली जाऊ शकली तरच याबाबतीत सारांशरूपी पुरावा दिला जाऊ शकतो, असे त्यांना वाटते.

3. विसारिया पी. एम. (१९६९)[3]

यांच्या मते, भारतातील जन्मावेळीचे लिंग-गुणोत्तर अपवादात्मक पुल्लिंगी असल्याचे गृहीत धरण्यास कोणताही आधार नोंदणी पद्धतीतील विश्लेषणात्मक माहितीवरून आढळून येत नाही.

4. टायटेल बाऊम (१९७०)[4]

बाऊम यांनी जन्मावेळीच्या लिंग-गुणोत्तराचा अभ्यास केला. त्यांनी जन्मावेळीच्या लिंग-गुणोत्तराशी संबंधित १२ घटकांची मोजणी केली आहे, ते घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) जन्माचा अनुक्रम, २) कुटूंबाचा आकार, ३) प्रथम जन्मलेल्या बालकांचे लिंग, ४) मातेचे वय, ५) पित्याचे वय, ६) आई वडिलांचे सापेक्ष वय, ७) रक्तगट, ८) संतती नियमन, ९) भौगोलिक आणि हवामानविषयक स्थिती, १०) आई-वडिलांचा व्यवसाय, ११) सामाजिक-आर्थिक दर्जा व स्थिती, १२) शेवटच्या गर्भाचे लिंग. साधारणतः या सर्व घटकांचा प्रभाव हा जन्मावेळीच्या लिंग-गुणोत्तरावर पडतो असे बाऊम म्हणतात.

5. युनो (१९७३)[5]

युनोच्या मते लोकसंख्येची लिंग-रचना ही सर्व लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांपैकी मुलभूत असून, लोकसंख्या-विश्लेषणात लिंगरचना ही महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. कारण लिंगरचना

ही जन्म, मृत्यू आणि विवाह यांच्या प्रभावक्षेत्रास प्रभावित करत असते. लिंग-गुणोत्तराद्वारे स्थलांतर दर, व्यावसायिक रचना आणि वास्तविकता: इतर सर्व लोकसंख्याविषयक वैशिष्ट्ये प्रभावित होऊ शकतात.

त्याशिवाय एखाद्या समाजातील प्रचलित स्त्री-पुरूष समता जाणून घेण्यासाठी लिंग-गुणोत्तर हा महत्त्वाचा सामाजिक निर्देशांक मानला जातो. त्यामुळे लिंग-गुणोत्तरातील घट ही कोणत्याही काळात समाजासाठी उचित ठरत नाही.बरूच ब्लमबर्ग (१९७६) यांनी आपल्या १९७६ च्या नोबेल पारितोषिक व्याख्यानात असे नमूद केले होते की, महिला या हेपाटायटिस घ्बीङ विषाणूने संसर्गित होऊन सर्वसाधारण प्रमाणाच्या तुलनेत उच्च प्रमाणावर पुरूष बालकांनाजन्म देत असल्याचे अलिकडील काही अभ्यासात दर्शविण्यात येत आहे.

6. सिद्दिकी नफिस अहमद (१९७८)[6]

सिद्दिकी यांच्या मते, "एखाद्या समाजाचे लिंग-गुणोत्तर हे विविध मार्गांनी सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीस प्रभावित करीत असते. वैवाहिक स्थिती आणि विवाहपात्रता, मनुष्यबळाचे सामर्थ्य, श्रमशक्तीच्या निरनिराळ्या प्रकारांची उपलब्धता, जीवनविषयक महत्त्वाची माहिती, शाळेत जाणाऱ्यांची संख्या आणि इतर अनेक सामाजिक स्थिती या कमी-अधिक प्रमाणात लिंग-गुणोत्तराशी प्रत्यक्षपणे संबंधित असतात."

7. एस. अनंथाराम (१९८९)[7] यांनी जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ, नवी दिल्ली अंतर्गत घ्सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ रिजनल डेव्हलपमेंट स्कूल ऑफ सोशल सायंसेसङ मध्ये घ्डिक्लायनिंग सेक्स रेशो इन इंडिया (१९०१-१९८१)ङ या विषयावरील संशोधन प्रबंध पूर्ण केला. त्यांच्या अभ्यासाची काही उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती.

1. भारतातील जन्मावेळीच्या लिंग-गुणोत्तराच्या आकृतिबंधाचे विश्लेषण करणे आणि त्याचा १९०१ ते १९८१ या काळासाठी अर्थ सांगणे.

2. जन्मावेळीचे लिंग-गुणोत्तर जर स्थिर नसेल तर त्यातील बदलास जबाबदार असणारे घटक जाणून घेणे.

3. सर्वसमावेशक लिंग-गुणोत्तरातील घटीच्या प्रमाणाचा विस्तार व आकार विश्लेषित करणे, की जो भारतीय लोकसंख्येतील मर्त्यतेमधील लिंगभिन्नता आणि जन्मावेळीचे लिंग-गुणोत्तर या माध्यमातून स्पष्ट होतो.

प्रस्तुत अभ्यासात प्रथमतः स्त्री-पुरूष मर्त्यतेबाबत मोजणी पूर्ण न झालेल्यांचा प्रभाव तपासण्यात आला. ज्यामधून मोजणी पूर्ण न झालेल्या पुरूषांच्या तुलनेत मोजणी पूर्ण न झालेल्या महिलांच्या संख्येत घट झालेली आढळून आली; तथापि १९८१ मधील मोजणी पूर्ण न झालेल्या पुरूषांपेक्षा ते प्रमाण काहीसे उच्च आढळते. तुलनात्मक मोजणी पूर्ण न झालेल्या महिलांमधील घटक ही लिंग-गुणोत्तराकडील घटीकडे कल बनवू शकत नाही. परिणामतः या घटकाचा पुढे मागोवा घेण्यात आला नाही. त्यापुढे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर हे नगण्य असल्याने प्रस्तुत संशोधन-अभ्यासाने स्वीकारले, की मर्त्यतेतील लिंग-भिन्नता ही १९३१ आणि १९७१ या काळातील महिलांच्या झालेल्या हानीने अधिक बिघडविली होती.

त्याचबरोबर मृत जन्मलेल्यांचे पूर्णपणे जिवंत जन्मलेल्यांशी असलेले उच्च प्रमाण,की ज्याचा समावेश गर्भावस्थेच्या उच्च हानीमध्ये केला जातो.हा महत्त्वाचा मुद्दा या अभ्यासातून मांडण्यात आला.या मुद्याची पुष्टी मृत जन्मलेल्याच्या लिंग-गुणोत्तराची जिवंत जन्मलेल्याच्या लिंग-गुणोत्तराशी तुलना करून तपासण्यात आली. या संबंधातील अभ्यास विशेषतः घटत असलेला अर्भक मर्त्यता दर, की ज्याचा जिवंत जन्मलेल्यांच्या लिंग-गुणोत्तरावर पडत असलेला प्रभाव समजून घेण्यास मदत करतो.

8. फिलीप ओल्डेनबर्ग (१९९२)[8]

यांनी पश्चिम-मध्य उत्तरप्रदेश आणि १९९१ च्या जनगणनेतील लिंग-गुणोत्तर नकाशाने

उघड केलेले सभोवतालचे जिल्हे यांच्या घ्बर्म्युडा ट्राइंगल फॉर गर्ल्सचेङ स्पष्टीकरण केलेले आहे. या लेखांच्या माध्यमातून ओल्डेनबर्ग यांनी इतर कुठल्याही कुटूंबापेक्षा पश्चिम-मध्य उत्तरप्रदेशातील कुटुंबांना जास्तीचे मुलगे पाहीजे असतात ही परिकल्पना अभ्यासली. राज्यातील हिंसेशी (violence) लिंग-गुणोत्तराचा सहसंबंध शोधण्याच्या द्वारे ही परिकल्पना अभ्यासण्यात आली. त्यानुसार पश्चिम-मध्य उत्तरप्रदेशातील कुटूंबांना त्याच्या संरक्षणासाठीच्या सामर्थ्यात वाढ किंवा ते सामर्थ्य प्रत्यक्ष कृतीत आणण्यासाठी अधिकचा मुलगा पाहीजे असतो. यामुळे कुटूंबाच्या सामर्थ्यात वाढ घडून येते.

9. गुडकाईड डॅनियल (१९९६)[9]

यांच्या मते, १९८० च्या मध्यापासून म्हणजे जेव्हापासून तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून गर्भाची लिंगनिर्धारकता कमी खर्चात उपलब्ध झाली, तेव्हापासून सामान्य अनुमान काढून गर्भपाताच्या मदतीने जन्मपूर्व लिंग-निवडीच्या दिशेने बदल झाल्याचे दिसतात.

10. अंजली राडकर (१९९९)[10]

यांनी १९९९ मध्ये आय.आय.पी.एस., मुंबई येथे घ्सन प्रेफरन्स इन महाराष्ट्रा : परिसिस्टंट फेनोमेननङ या विषयावरील संशोधन शोध प्रबंध पूर्ण केला. त्यांनी या अभ्यासासाठी प्रामुख्याने पुढील उद्दिष्ट्ये निश्चित केली होती.

1. महाराष्ट्रातील पूत्र-पसंतीच्या अस्तित्त्वाचा अभ्यास करणे.
2. महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या सामाजिक, आर्थिक समुहामधील पुत्रपसंतीतील भिन्नतेच अभ्यास करणे.
3. समाजातील पुत्रपसंतीशी संबंधित विविध बाजू समजून घेणे.

राडकर यांनी प्रस्तुत संशोधन अभ्यासपूर्ण करण्यासाठी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातून ५० व शहरी भागातून ५० अशा १०० जोडप्यांची निवड केली होती. या अभ्यासातील निष्कर्ष

पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. १९८० व १९९२ ते १९९३ या काळातील पुत्रपसंतीच्या अस्तित्त्वाचा अभ्यास केला. या अभ्यासातून काही जोडप्यांत मुलगाच हवा या प्रवृत्तीचा दृष्टिकोन दिसून आला आणि त्या जोडप्यांच्या वर्तणूकीमध्ये कोणताही बदल आढळला नाही.
2. नागरी भागात शैक्षणिक पातळीतील वाढ व राहणीमानाचा उच्च दर्जामुळे पुत्र पसंतीच्या बाबतीत घट होताना दिसते.
3. ज्यांना अधिकचे एक मूल हवे आहे अशांपैकी ४४ टक्के महिलांना केवळ मुलगाच हवा, तर ११ टक्के महिलांना मुलगी हवी आहे. ज्यांना एकही हयात मूल नाही अशांमध्ये २४ टक्के महिलांना केवळ मुलगाच तर ३ टक्के महिलांना मुलगी हवी आहे.
4. ज्यांना पहिली मुलगी आहे, अशांमध्ये ६७ टक्के महिलांना मुलगाच हवा वाटते आणि केवळ १/२ टक्के महिलांनाच मुलगी असावी असे वाटते.
5. मुलाच्या बाबतीत स्त्रियांकडून भावनिक मूल्यांविषयीची तर पुरूषांकडून आर्थिक मूल्यांविषयी नोंद आढळून आली.

लिंग-नियंत्रणाची ही बाब दुर्लक्षण्यासारखी नव्हे, तर येणाऱ्या काळात हा एक मोठा चर्चेचा व अभ्यासाचा विषय बनणार असल्याचे राडकर यांनी आपल्या संशोधन प्रबंधाचा समारोप करताना प्रतिपादन केले.

11. परशुरामन एस. (२००१)[11]

यांनी राज्यातील मुला-मुलीमधील लिंग गुणोत्तरातील घटीचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते, "राज्यात मुलांमधील लिंग-गुणोत्तरातील तीव्र घट पाहता, मुलीच्या उपेक्षेमुळे मुलापेक्षा मुलीचा बाल मृत्यूदर अधिक असण्याची व स्त्री भ्रूणहत्या प्रचलित असण्याची शक्यता बळावते."

अलिकडच्या काही वर्षांत स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील महिला तुटीच्या बाबतीत ही बाबही प्रकर्षाने जावणत आहे. त्याचबरोबर या महिला तुटीच्या मुळाशी इतरही अनेक घटक असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. संक्रमित आणि असंक्रमित अशा अनेक आजारांच्या माहितीनुसार हे आजार स्त्री-पुरूष दोघांना वेगवेगळ्यारितीने प्रभावित करतात, असे लक्षात येते.

12. संजीवनी मुळे (१९९९)[12]

संजीवनी मुळे यांनी १९८० ते १९९३ या काळातील "महाराष्ट्र राज्यातील नागरी व ग्रामीण भागातील लोकसंख्या संक्रमणाचा अभ्यास केला". त्यांच्या मते राज्यातील वाढत्या आरोग्य सोयी, वैद्यकशास्त्रीय प्रगती, शिक्षणाच्या पातळीतील वाढ, लोकांच्या उत्पन्नातील वाढ व वाढते नागरीकरणाचे प्रमाण यामुळे राज्यातील एकूण मृत्यूदर व एकूण जन्मदर यात घट झाली आहे. सन १९५१-६१ या दशकात राज्यातील जन्मदराचे प्रमाण ४१.२ प्रती हजार हे जवळ जवळ स्थिर राहिले होते. १९६१-७१ या दशकात त्यात अल्पशी घट होऊन ३९.६ प्रती हजार पर्यंत कमी झाली. मृत्यूदराचे प्रमाण १९.८ वरून १७ प्रती हजार पर्यंत कमी झाले.

१९७१-५१ या दशकात जन्मदराचे प्रमाण प्रती हजार २३ आणि मृत्युदराचे प्रमाण प्रती हजार १२ इतके होते. १९७१ नंतरच्या काळात राष्ट्रीय पातळीवरून कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाचा व कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा प्रभाव आरोग्य विषयक सोयीत वाढ, साक्षरतेचे वाढते प्रमाण इ. आर्थिक व सामाजिक सुधारणा झाल्यामुळे राज्याच्या नागरी व ग्रामीण भागातील जन्मदराचे प्रमाण कमी झाले. १९७१-९५ या काळात मृत्युदराचे प्रमाण प्रती हजार १२ वरून प्रती हजार ७ पर्यंत कमी झाले. याच काळात जन्मदराचे प्रमाण सुद्धा कमी झाले.

3.2.2 जन्मदर विषयक संशोधन

1. पी.डी. मालगावकर आणि व्ही.ए. पानंदीकर[13] (1965)

यांनी 'जननदरास' प्रभावित करणाऱ्या आर्थिक आणि सामाजिक घटकांची यादी पुढीलप्रमाणे x¤ü»ÖßB †ÖÆê.

१) कुटुंबाची रचना व कार्ये, २) मृत्यूता व जननदर यांमधील संबंध, ३) बालकांच्या पालन पोषणाचा वाढीव खर्च आणि उपजीविकेच्या वाढणाऱ्या पातळ्या, ४) शिक्षणाची पातळी, ५) सामाजिक गतिशीलता, ६) नागरीकरण व ७) औद्योगिकीकरण; या सामाजिक व आर्थिक घटकांचा जननदरावर पडणारा प्रभाव अनेक अभ्यासकांनी आपल्या अभ्यासातून शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने केलेल्या अभ्यासातून (१९६५) जननदराची पातळी आणि सामाजिक-आर्थिक विकास यामधील संबंध तपासून बघण्यासाठी बारा निर्देशकाची यादी दिली आहे; ज्यामध्ये दरडोई उत्पन्न, दरडोई ऊर्जा उद्योग, नागरीकरण श्रेणी, अपेक्षीत आयुमर्यादा १५ ते४९ या वयोगटातील महिलांचे प्रमाण, महिला साक्षरता दर, दर हजारी लोकसंख्येमागे वर्तमानपत्रांचा खप, दरहजार लोकसंख्येमागे रेडिओची संख्या आणि चित्रपटगृहांतील उपस्थिती आदीं महत्त्वाचे निर्देशक आहेत. या सर्व निर्देशकांपैकी शिक्षण, आरोग्य आणि संज्ञापनाची साधने ही निर्देशके जननदराशी अधिक समर्पकरीत्या संबंधित असल्याचे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अभ्यासातून आढळते.

2. डोनाल्ड आर. होलसिंगर आणि जॉन डी. कासरडा (१९७६)[14]

यांनी आपल्या अभ्यासात शिक्षण आणि मानवी जननदर यामधील संबंध विचारात घेतला आहे. त्यांना या अभ्यासातून असे आढळून आले, की शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या वर्तणुकीमध्ये व दृष्टिकोनामध्ये बदल घडून त्याच्या जननदरावर प्रत्यक्ष प्रभाव पडतो; तर शिक्षणामुळे विवाहाचे वय व संयुक्तरीत्या आधुनिकीकरणाचा दृष्टिकोन (जसे की, शहरीकरण व औद्योगिकीकरण) या माध्यमातून जननदरावर अप्रत्यक्ष प्रभाव पडतो.

3. आर. एन. माथूर[15] (1986)

यांनी अलाहाबाद महानगरपालिका अधिकार क्षेत्रातील अभ्यासात जननदर व सामाजिक-आर्थिक घटक यांच्याशी संबंधित संशोधन केले आहे. या अभ्यासात त्यांनी विविध सामाजिक-

आर्थिक चलांमधील संबंध व त्यांचे परिणाम यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. या सामाजिक-आर्थिक चलांमध्ये प्रामुख्याने विवाहवेळीचे वय, कुटूंबाचा आकार, जन्मलेल्या मुलांची संख्या, कुटूंबाचा परिपूर्ण आकार व उत्पन्न इ.चलांचा समावेश होता. या अभ्यासातून माथूर यांनी सारांशरूपाने पुढील महत्त्वाच्या बाबी सांगितल्या.

1. अभ्यासासाठी निवडलेल्या पुरूषांचे मासिक उत्पन्न आणि त्यांच्या पत्नीपासून जन्मलेल्या मुलांची संख्या यामध्ये भक्कम असा ऋणात्मक सहसंबंध प्रस्थापित झाल्याचे दिसून आले.
2. उत्पन्न व कुटूंबाचा परिपूर्ण आकार यांमध्ये ऋणात्मक सहसंबंध आहे.
3. उत्पन्न आणि बालक-माता गुणोत्तर यामध्ये ऋणात्मक सहसंबंध आहे.
4. उत्पन्न आणि विवाहाचे सरासरी वय यामध्ये धनात्मक सहसंबंध आहे.
5. जरी उत्पन्न आणि शिक्षण यामधील मजबूत असा धनात्मक सहसंबंध अस्तित्त्वात नसला, तरी उत्पन्नाचा शिक्षणावर होणारा परिणाम दुर्लक्षिला जाऊ शकत नाही.
6. उत्पन्न आणि कुटूंब नियोजनाचा स्वीकार यामध्ये धनात्मक सहसंबंध आहे.

माथूर यांना ज्या महत्त्वाच्या बाबी आढळून आल्या, त्यावरून लोकसंख्येच्या आकाराच्या निर्धारणात उत्पन्न हा घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतो असे लक्षात येते.

4. के. बालसुब्रमण्यम (१९८८)[16]

बालसुब्रमण्यम यांनी "औरंगाबाद शहराचा भविष्यकालीन लोकसंख्येचा अंदाज" याचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते औरंगाबाद शहरातील लोकसंख्या ही ग्रामीण स्थलांतरापेक्षा शहरातील नैसर्गिक लोकसंख्या वाढ या घटकामुळे जास्त वाढेल असा अंदाज आहे असे मांडतात. औरंगाबाद शहराच्या लोकसंख्या वाढीचा दर १९७१-१९८१ या दशकात वार्षिक ७ टक्के दराने वाढला आहे. तर महाराष्ट्रातील शहरांची लोकसंख्या वार्षिक ३ टक्के दराने वाढली आहे. महाराष्ट्रातील

एक लाख लोकसंख्या असणाऱ्या शहरातील लोकसंख्या वाढीच्या दरापेक्षा औरंगाबाद शहराच्या लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त आढळून आला आहे.

यांच्या मते औद्योगिकरण वाढत असल्यामुळे १९८१-१९८६ या काळात औरंगाबाद शहराचा लोकसंख्या वाढीचा दर वार्षिक ६.५० टक्के होता. तो १९९६-२००१ या काळात ३.५० टक्के होईल असा अंदाज वर्तविला आहे. त्याचप्रमाणे औरंगाबाद शहराची नैसर्गिक लोकसंख्या वाढीचा दर १९८१-८६ या काळात १.८ टक्के होता. तो १९९६-२००१ या काळात १.२ टक्के येईल असे दिसून येते. त्यामुळे २००१ साली औरंगाबाद शहराची लोकसंख्या ७.७ लाख होईल असा अंदाज आहे. एकंदरीत औरंगाबाद शहराचा भविष्यकालीन लोकसंख्या वाढीचा दर घटेल असा अंदाज ¾ÖŸÖ×¾Ö»ÖÖ †ÖÆê.

5. बलराम पासवान (१९९६)[17]

यांनी आय.आय.पी.एस., मुंबई येथे १९९६ मध्ये घ्ए स्टडी ऑफ फर्टिलिटी बिहेव्हिअर इन रूरल महाराष्ट्रा : ए केस स्टडी ऑफ चंद्रपूर डिस्ट्रिक्टङ या विषयावरील संशोधन-अभ्यास पूर्ण केला. पासवान यांच्या संशोधन अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे चंद्रपूर जिल्ह्यातील (ग्रामीण भागातील) स्त्रियांच्या जननक्षमता वर्तणुकीवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे हे होते. या अभ्यासातून बलराम पासवान यांनी पुढील महत्त्वाचे मुद्दे मांडले.

1. मागासलेल्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रस्तुत अभ्यास हा लोकसंख्येत उच्च जननक्षमतेची पातळी आणि संतती नियमकांच्या वापराच्या उच्च प्राबल्य दर या दोन्ही बाबी एकाच वेळी अस्तित्त्वात असण्याचे नमुनेवजा उदाहरण होय.
2. जिल्ह्यातील संतती नियमनाचा प्राबल्य दर हा मुख्यतः उच्च असल्याचा आढळला. त्यासोबतच पात्र महिलांपैकी पन्नास टक्के महिलांनी संतती नियमनाच्या कायमस्वरूपी पद्धतीचा म्हणजे निर्बीजीकरणाचा अवलंब केल्याचे आढळले.

3. जननक्षमतेची पातळीही कमी आढळत नाही. सरासरी महिलांना आपल्याला जवळपास चार मुलं असावित असे वाटते. ज्या महिलांनी कुटूंबाचा उच्च आकार प्राप्त केलेला आहे, अशा महिलांकडून निर्बीजीकरण या संतती नियमनाच्या कायम स्वरूपाच्या पद्धतीवर जास्त भर दिल्याचे आढळले.

4. लोकसंख्येत पूत्रपसंतीचे प्रमाण मुख्यतः असल्याचे आढळते. उदा. संतती नियमन प्राबल्य दर (Contraceptive Prevalence Rate : CPR) हा दोन मुलं असलेल्या जोडप्यांमध्ये (दोन्ही मुलगे असताना) निर्बीजीकरणामुळे ५२ टक्के असल्याचा आढळला, तर दोन मुली असलेल्या जोडप्यांमध्ये हाच दर केवळ १७ टक्के आढळून आला.

पासवान यांच्या अभ्यासाचे निष्कर्ष असे दर्शवितात की, एकूण अभ्यासासाठी निवडलेल्या जोडप्यांपैकी ५० टक्के जोडपी सद्यःस्थितीतही संतती नियमनाचा अवलंब करतात व त्यांपैकी ९० टक्के जोडप्यांनी संतती नियमनाच्या कायमस्वरूपी पद्धतीचा अवलंब केल्याचे आढळते. संतती नियमनाच्या कायमस्वरूपी पद्धतीचा अवलंब करणाऱ्या जोडप्यांमध्ये (अभ्यासासाठी निवडलेल्या) स्त्री-निर्बीजीकरणाचा स्वीकार हा ६० टक्क्यांपेक्षा अधिक आढळतो. कुटूंब नियोजनाच्या स्वीकाराच्या वेळी सरासरी वय हे जवळपास २७ वर्षे आढळते. कुटूंब नियोजनाच्या स्वीकाराच्या प्रवृत्तीमध्ये भिन्न जाती समुहामध्ये भिन्नता आढळून येत नसल्याचे लक्षात आले. तसेच कुटुंब नियोजनाच्या स्वीकाराच्या संधीला पुत्रासाठीची पसंती प्रभावित करते असेही हा अभ्यास दर्शवितो.

3.2.3 जन्मदर व मृत्यूदर विषयक संशोधन :

1. एन.व्ही. सोहोनी (१९४२)[18]

यांच्या मते, हिंदू, पारसी व जैन धर्मातील उच्च जातींमध्ये जे उच्चशिक्षित आहेत, त्यांच्यामध्ये जन्मदराचे प्रमाण कमी आढळते, इतर कनिष्ठ जातीच्याबाबतीत परिस्थिती याउलट आढळते युले

यांनी त्यांच्या अभ्यासात यूरोपियन देशांमधील जन्म व मृत्यूदरातील सहसंबंध तपासला आहे. या अभ्यासातून ते अशा निष्कर्षाप्रत आले, की जन्मदर व मृत्यूदर हे दोन्ही जोडीनेच पुढे वाटचाल करीत आसतात. रूबीन आणि वेस्टरग्रॅड यांनीही सांख्यिकीय पुरावे देऊन असे दर्शविले आहे की, अर्भकमर्त्यतेत होणारी वाढ ही कुटूंबातील मुलांच्या संख्येच्या प्रमाणात असते, ङ्र उच्च अर्भकमर्त्यता ही जन्मासाठीची प्रेरणा असेल तर कमी अर्भकमर्त्यता ही प्रतिबंधात्मक असायलाच पाहिजे.ङ स्पेन्सर यांनीही अशाच प्रकारचे संशोधन करून असे प्रतिपादन केले की, जर मानवी समाजामध्ये मृत्यूदर कमी असेल तर जन्मदर देखील कमी असेल. विवाहावेळीचे वय हाही जन्मदराच्या निर्धारणातील महत्त्वाचा निर्धारक आहे.

2. पी. सी. बन्सल (१९५८)[19]

पी. सी. बन्सल यांनी आपल्या अभ्यासात लोकसंख्येच्या निर्धारकाबाबत असे प्रतिपादन केले की, जन्म, मृत्यू, परदेशातून कायमस्वरूपी वास्तव्यास येणारे (Immigration) व देशत्याग करणारे (Emigration) ही अशी चार आधारतत्त्वे आहेत, की ज्यावर विशिष्ट काळात एखाद्या प्रदेशाची लोकसंख्या अवलंबून असते. ते पुढे असेही म्हणतात की, जन्म + परेदशातून कायमस्वरूपी वास्तव्यास येणारे आणि मृत्यू + देशत्याग करणारे या दोन्हींमधील फरकाचा परिणाम म्हणजे एखाद्या देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या लोकसंख्येत पडणारी निव्वळ भर होय.

3. टी. जे. सॅम्युअल (१९६४)[20]

यांनी अल्पविकसित देशांतील लोकसंख्यावृद्धीचा श्रमपुरवठ्यावर होणारा परिणाम अभ्यासला आहे. त्यांच्या मते, घ्लोकसंख्या वृद्धीचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम हा श्रमपुरवठ्याच्या माध्यमातून जाणवलेला आहे. लोकसंख्येच्या वय आणि लिंगरचनेनुसार दिलेला लोकसंख्येचा आकार हा श्रमशक्तीमध्ये बदल घडवून आणतो.ङ सॅम्युअल पुढे असेही प्रतिपादन करतात की, लोकसंख्येचा आकार, वृद्धिदर, रचना आणि लोकसंख्येची विभागणी हीलोकसंख्येच्या

गुणवत्तेस प्रभावित करते. मुख्यतः लोकसंख्येची गुणवत्ता ही शारीरिक (आरोग्य व ऊर्जा), सामाजिक संयोजकता आणि तांत्रिक घटकांशी संबंधित असते.

4. ¯Öß. •Ö. ³Ö½Ö“Ö¸¡•Öß (1981)[21]

यांनी आपल्या अभ्यासात भारतातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा आणि मर्त्यतेतील लिंगभिन्नता यामधील संबंधाचा अभ्यास केला आहे. या अभ्यासामधून त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, ‘विकसित देशामध्ये महिलांना बालपणापासून वृद्धापकाळापर्यंत जिवंत राहण्याच्या अधिक संधी आहेत; परंतु भारतामध्ये जरी दोन्ही लिंगांच्या मर्त्यता-पातळीमध्ये कमालीची घसरण होत असली तरीही पुरूषांच्या तुलनेत महिला सापेक्षतः मर्त्यतेच्या वाईट परिस्थितीतून जात असल्याचे ×¤ÃÖÛÖ.’ भारतातील सापेक्षतः उच्च महिला मर्त्यतेची शक्य कारणे पुढीलप्रमाणे सांगितली जातात.

१) महिलांकडे केले जाणारे दुर्लक्ष,

२) कमी वयातील विवाह आणि परिपक्वतेपूर्वीचे लैंगिक संबंध,

३) अकुशल सूतिकाशास्त्राशी (Midwifery) संबंधित वारंवार होणारे शिशुजन्म,

४) हलक्या प्रतीचा अपौष्टीक आहार आणि घराच्या व आरोग्यविषयक स्वच्छतेचा अभाव,

५) अपुऱ्या वैद्यकीय सुविधा इ.

या कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांपैकी पहिला व दुसरा घटक हा मुख्यतः सामाजिक व सांस्कृतिक वर्तनावर अवलंबून असतो; तर चौथा व पाचवा घटक हा मुख्यतः देशाच्या आर्थिक समर्थतेवर अवलंबून असतो. काही प्रमाणात चौथा व पाचवा घटक हा स्त्री व पुरूष दोघांसाठीही मर्त्यतेशी संबंधित सामाईक दिसतो. या सर्व घटकांपैकी तिसरा घटक हा भारतातील महिला-मर्त्यतेला जबाबदार असणारा एक प्रमुख घटक मानता येऊ शकतो.

3.2.4 स्थलांतर विषयक संशोधन :

1. डोनाल्ड जे. बोग (१९५७)[22]

यांनी असे नमूद केले आहे की, सर्वसाधारण लोकसंख्येच्या तुलनेत कुमार अवस्थेनंतरच्या म्हणजे २० ते ३० वयोगटातील व्यक्ती या जास्तीत जास्त स्थलांतर करताना दिसून येतात. स्थलांतर हे प्रामुख्याने प्रौढ अवस्थेपूर्वी घडलेल्या घटनांशी वारंवार संबंधित असते; ज्यमध्ये उच्च शिक्षणाचा शोध, नोकरी, विवाह, इत्यादिंचा समावेश होतो.

2. मूर्ती आणि मूर्ती (१९८०)[23]

यांनी १९७१ च्या जनगणना सामग्रीबाबत विश्लेषण करताना पुढील महत्त्वाचे मुद्दे नमूद केले.

1. स्थलांतर करणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांची संख्या अधिक होती.
2. स्थलांतरितांची मोठी संख्या ही नागरी भागाकडे वळताना दिसते.
3. बहुतांश स्त्रिया ग्रामीण भागाकडे स्थलांतरीत झाल्या.
4. बहुतांश पुरूष शहरी भागाकडे स्थलांतरीत झाले, परंतु स्त्रियांच्या ग्रामीण भागाकडे होणाऱ्या स्थलांतराच्या तुलनेत ते प्रमाण अधिक नव्हते.
5. स्त्रियांचे ग्रामीण भागाकडे होणारे स्थलांतर हे प्रामुख्याने विवाह व त्याच्याशी संबंधित असलेल्या घटकामुळे अधिक असल्याचे दिसते.

स्थलांतर हे बऱ्याच वेळा आर्थिक संधीशी संबंधित असते; मात्र काही अभ्यासातून आर्थिक संधी उपलब्ध करून दिल्यानंतरही स्थलांतरीत मागे राहत नाहीत असे आढळले आहे. त्यामुळे स्थलांतर हे उपलब्ध करून दिलेल्या आर्थिक संधीचा प्रकार व स्वरूपावर अवलंबून असते असा निष्कर्ष काढला जात आहे. केवळ काही भिन्न सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असणारे लोकच स्थलांतरीत होतात. त्याचबरोबर आजपर्यंतच्या अनेक अभ्यासांनी स्थलांतराचा दर आणि बेकारीचा दर यामध्ये परिपूर्ण सहसंबंध असल्याचे पुरावेदेखील दिले आहेत.

3. सिंग डी.पी. (१९९०)[24]

यांना त्यांच्या अभ्यासात असे आढळून आले आहे की, अविकसित देशांमध्ये स्त्री व पुरूषांना गतिशील बनविण्यामध्ये पुरूषांच्या बाबतीत आर्थिक मोबदला, तर स्त्रियांच्याबाबतीत विवाह या महत्त्वाच्या बाबी कारणीभूत ठरतात. तसेच पुरूषांच्याबाबतीतील आर्थिक हेतू व स्त्रियांच्या बाबतीतील सामाजिक रूढी-परंपरा या कारणामुळे १५-२९ या वयोगटातील तरूण लोकसंख्येमध्ये गतिशिलतेचे अधिक केंद्रीकरण झाल्याचे आढळते.

स्थलांतरास प्रभावित करणाऱ्या घटकांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत अनेक अभ्यासकांनी केला आहे. रिचर्ड डब्ल्यू. विल्की यांच्या मते, स्थलांतर प्रक्रियेवर पुढील घटकांचा ¯Ö³ÖÖ¾Ö ¯Ö›üŸÖÖ :

1. शहराचे सान्निध्य.
2. शहरातील सुख-सुविधांची उपलब्धता किंवा जीवनमानाची पातळी.
3. विशिष्ट प्रकारच्या रोजगाराची उपलब्धता.
4. स्थलांतराचा कालावधी (हंगामी, चक्रीय, कायम इ.)
5. सांस्कृतिक साधर्म्यता.

4. अर्चना के. रॉय (२००३)[25]

यांनी आय.आय.पी.एस. मुंबई येथे २००३ मध्ये छ्इम्पॅक्ट ऑफ मेल आऊट मायग्रेशन ऑन लेफ्ट बिहाइंड विमेन ॲण्ड फॅमिलीज : ए केस स्टडी ऑफ बिहारङ या विषयावर आपला संशोधन प्रबंध पूर्ण केला. या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे.

1. विकासाच्या संदर्भातील पुरूषांच्या बाह्य (out) स्थलांतराचा आकृतिबंध आणि कारणे शोधणे.
2. पुरूष बाह्य (out) स्थलांतराचे मागे राहिलेल्या कुटुंबियांवर होणारे सामाजिक-आर्थिक परिणाम तपासणे.

3. मागे राहिलेल्या महिलांवर पडलेला कार्यभार, जबाबदाऱ्या, मानसिक ताण इ. चा अभ्यास करणे.

4. मागे राहिलेल्या महिलांच्या जननदराची अस्थलांतरितांच्या पत्नीशी तुलना करणे.

5. मागे राहिलेल्या महिलांच्या प्रजोत्पादक आरोग्याची अस्थलांतरीत पुरूषांच्या पत्नीची तुलना करणे.

अर्चना के. रॉय. यांनी भौगोलिक स्थान, विकासाचे निर्देशक व स्थलांतरासाठी जबाबदार असलेली चले लक्षात घेऊन बिहारमधील घ्रोहतासङ आणि घसिवानङ या दोन जिल्ह्याची अभ्यासासाठी निवड केली होती. या अभ्यासातून त्यांनी पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष मांडले :

1. स्थूल पातळीवर अल्प विकसीत भागापासून (आर्थिक मंदी व अतिरिक्त श्रम यामुळे) तर सूक्ष्म पातळीवर श्रीमंत कुटूंबापासून (उच्च महत्त्वाकांक्षा आणि सुशिक्षित तरूणांमध्ये योग्य नोकरीचा अभाव यामुळे) स्थलांतराची तीव्रता उच्च आहे.

2. भूमिहीन, आर्थिक सामाजिकदृष्ट्या दूर्बल जातीची कुटूंबे व संयुक्त कुटूंब पद्धतीशी संबंधित असणारेच जास्तीत जास्त स्थलांतरित हे कुटूंबाबाहेरचे असल्याचे दिसतात.

3. विकसित जिल्ह्यापासूनचे स्थलांतरीत हे अधिक सुशिक्षित आणि लग्नानंतर कौटुंबिक जबाबदारीत झालेल्या वाढीमुळे प्रथमतः एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरीत झालेले दिसतात; तर अविकसित जिल्ह्यापासून स्थलांतरित झालेले पुरूष हे असुशिक्षित व विवाहापूर्वी स्थलांतरीत झालेले दिसतात. त्या भागातील संरचनात्मक दारिद्र्य आणि स्थलांतराची दीर्घ सांस्कृतिक परंपरा यामुळे अशिक्षित आणि अविवाहित आपल्या कुटूंबाच्या उपजीविकेसाठी स्थलांतर करीत असल्याचे दिसून आले.

4. मागे राहीलेल्या महिलांचा जननदर आणि त्यांच्या प्रजोत्पादन आरोग्यास स्थलांतरप्रभावित करते. स्थलांतरामुळे पती-पत्नींमध्ये होणारी फाटाफूट ही मागे राहीलेल्या महिलांच्या कमी

जननपातळीमध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. मागे राहीलेल्या महिलांमध्ये प्रजोत्पादक रोगांचा प्रसार उच्च प्रमाणात आढळून आला.

5. संक्षिप्तपणे असे म्हटले जाऊ शकते, की पुरूषांचे स्थलांतर हे त्यांच्या कुटूंबासाठी काही आर्थिक मदत पुरविते, परंतु या मोबदल्यात मागे राहणाऱ्या महिलांना शारीरिक व मानसिक तणावाच्या स्वरूपात अधिक किंमत मोजावी लागते.

3.2.5 स्त्रियांचा बदलत्या दर्जाचा लोकसंख्या वृद्धिवरील परिणाम विषयक संशोधन :

1. व्ही.एम. दांडेकर व कुमुदिनी दांडेकर (१९५३)[26]

गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था, पुणे, यांनी १९५१-५२ मध्ये पुणे जिल्ह्यामध्ये एक सर्वेक्षण अभ्यास घेतला. या अभ्यासाच्या माध्यमातून घ्जननक्षमतेतील भिन्नताङ ही मध्यवर्ती समस्या तपासण्यात आली. या अभ्यासाचे निष्कर्ष जननक्षमता आणि पतीचा व्यवसाय यातील संबंध दर्शवतात, ज्यानुसार शारीरिक श्रम करणारे मजूर, अशारीरिक श्रम करणारे मजूर, उच्च व्यावसायिक, पगारदार रोजगार या क्रमाने जननक्षमता कमी कमी होत गेल्याचे आढळले. या सर्वेक्षण अभ्यासातील जास्तीत जास्त महिलांनी घरकामाव्यतिरिक्त इतर व्यवसाय नमूद न केल्यामुळे महिलांचा व्यावसायिक दर्जा व त्यांची जननक्षमता यातील संबंध फारसा कार्यरत होताना आढळून आला नाही. मात्र स्त्रियांच्या शैक्षणिक दर्जाच्या बाबतीत हा संबंध कार्यान्वित झाल्याचे आढळते.

2. ÃÖß. ‹. Æ™ (1969)[27]

यांनी जनन क्षमतेस शिक्षणच कारणीभूत आहे का याचा अभ्यास केला. यांच्या निरीक्षणानुसार, "जननक्षमतेस मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करण्यामध्ये केवळ शिक्षणच नव्हे, तर घराबाहेरील बौद्धीक कार्य हेही परिणाकारक ठरते." त्यामुळेच महिलांच्या रोजगारविषयक स्थितीची महिलांच्या जननक्षमतेशी संबंधित चर्चा लोकसंख्याशास्त्रीय अभ्यासात नेहमी महत्त्वाची मानली गेली.

---

3. कुलवंत आनंद (१९७०)[28]

यांनी स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व लोकसंख्या वाढ यातील बदलाचा अभ्यास केला. त्यांनी पंजाब विद्यापीठामध्ये १९७० मध्ये, च्इम्पॅक्ट ऑफ द चेंजींग स्टेटस् ऑफ विमेन ऑन पॉप्युलेशन ग्रोथछ या विषयावरील संशोधन पूर्ण केले. या अभ्यासातून आनंद यांनी पुढील निष्कर्ष ´ÖÖ›¡»Ö :

1) जननक्षमतेच्या घटीमध्ये स्त्रीचा सामाजिक दर्जा हा घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो, कारण उच्च शिक्षण आणि उच्च प्रतिष्ठेच्या व्यवसायामधील रोजगार हे सामाजिक दर्जाचे घटक आहेत.

2) महिलांच्या रोजगाराचा परिणाम हा जननक्षमतेच्या घटीत दिसून आला; परंतु याअभ्यासातील माहिती केवळ रोजगारामुळे जननक्षमतेत घट घडून येत नाही; तर व्यवसायाची उच्च प्रतिष्ठा ही जननक्षमतेत घट घडवून आणते असे दर्शविते.

3) या अभ्यासाने उच्च प्रतिष्ठेच्या व्यसायामधील रोजगारासोबतच उच्च शिक्षण हा जननक्षमतेत घट घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक असल्याचे दर्शविले.

समारोपात आनंद असे प्रतिपादन करतात की, जननक्षमतेत विशिष्ट आकारात घट घडवून आणण्यात उच्च प्रतिष्ठेच्या व्यवसायामधील स्त्रियांचा रोजगार व त्यासोबत उच्च शिक्षण हे चल महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असले, तरी केवळ या चलांवरच नव्हे तर 'जनन नियंत्रण' हे इतर अनेक चलांवर अवलंबून असते यात शंका नाही. जे इतर अनेक चल 'जननक्षमतेवर' प्रभाव टाकतात, त्यातील महत्त्वाचे चल म्हणजे 'विवाहावेळीचे वय' होय. अलिकडेच अनेक लोकसंख्याशास्त्रज्ञ अशा निष्कर्षाप्रत आलेले आहेत, की शिक्षणामुळे विवाहित जोडप्यांच्या विवाहावेळीच्या वयात झालेली वाढ ही जननक्षमतेत घट घडवून आणते.

4. के. एम. पांडे (१९८०)[29]

यांनी स्त्री-पुरूषांच्या शैक्षणिक पातळीचा व विवाह वेळीचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते, शिक्षणाची पातळी ही पुरूषांच्या तुलनेत महिलांच्या विवाहावेळीच्या वयामध्ये वाढ घडवून आणण्यामध्ये अधिक प्रभावी असते. त्यांच्या अभ्यासातून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, "पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियांच्या शैक्षणिक पातळीशी विवाहावेळीच्या वयाचा सकारात्मक संबंध असतो". त्याचप्रमाणे "आर्थिक दर्जा" किंवा परिस्थिती हा घटक ही विवाहावेळीच्या वयावर सकारात्मक प्रभाव घडवून आणत असतो; परंतु व्यवसायाच्या तुलनेत शिक्षण, जाती आणि ग्रामीण-नागरी संबंध इ. घटकांचा विवाहावेळीच्या वयावर पडणारा प्रभाव हा फार मोठ्या प्रमाणावर असतो.

महिलांच्या विवाहावेळीच्या वयात झालेली वाढ ही महिलांच्या वैवाहिक कालमर्यादेत (कालावधीत) घट घडवून आणते. एवढेच नव्हे तर महिलांच्या शिक्षणात वाढ घडवून आणते आणि मिहिलांचा आधुनिक दृष्टिकोन विकसित करते, की जो दृष्टिकोन कुटूंब नियोजनाच्या पद्धती आणि त्यांचा अवलंब याबाबत महिलांमध्ये अनुकूलता निर्माण करतो. म्हणूनसंपूर्ण जगभरातून ज्या महिला लवकर लग्न करतात, त्यांच्या तुलनेत २० वर्षे वयाच्या नंतर किंवा त्यापेक्षा उशीरा लग्न करणाऱ्या महिलांचा कमी बालकांना जन्म देण्याकडे कल असतो.

5. के. एस. शाह (१९९५)[30]

यांनी विवाहाचे वय व जनन क्षमता याच्या संबंधाचा अभ्यास केला. त्यांना या अभ्यासातून असे दिसून आले की, महिलांत जननक्षमता १५ ते ४५ वर्षेवयोगटापर्यंत असते, म्हणून जननक्षमता कालावधी हा ३० वर्षांचा दिसून येतो. जर आपल्याला लोकसंख्येची समस्या सोडावयाची असेल तर महिलांचे विवाहावेळीचे वय हे १८ पासून २३ व्या वर्षापर्यंत वाढविले पाहिजे आणि हा एकमेव मार्ग आहे. कारण लहान वयात होणारे विवाह हे महिलांच्या जननक्षमतेस प्रभावित करतात.

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण-२००१ या धोरणात विवाहाचे वय व जिल्ह्याचे मागासलेपण

याचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी अभ्यासानुसार "१८ वर्षांखालील विवाह झालेल्या मुलींचे जास्त प्रमाण असलेले जिल्हे हे १८ वर्षांखालील विवाह झालेल्या मुलींचे कमी प्रमाण असलेल्या जिल्ह्यापेक्षा सामाजिक दृष्ट्या अधिक मागासलेले असतात."

x¸¯Öö>ŒÙ™ß¾Æ †> “Öö‡»> Æ»£Ö ¯Öö•ÖŒ™-¸x¯Ö> ÆÖ‰úÃÖÆÖ»> ÃÖ¾Æ 1998-99 ¾Ö NEHS II १९९८-९९ या दोन्ही सर्वेक्षणाची आय.आय.पी.एस. ने २००१ मध्ये महाराष्ट्राच्या संदर्भातील प्रकाशित केलेली आकडेवारी महिलांच्या विवाहावेळीच्या वयाबाबत सामाजिकदृष्ट्या महाराष्ट्र व महाराष्ट्रातील जिल्हे किती मागास आहेत हे दर्शविते. या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे विवाहावेळीचे सरासरी वय हे अखिल भारतीय सरासरीच्या जवळपास आहे असे दिसते. RCH-RHS अनुसार १९९५ व १९९९ दरम्यान झालेल्या विवाहामध्ये विवाहवेळी कायदेशीर मानलेल्या किमान वयाच्या खाली (१८ वर्षे) विवाह होणाऱ्या मुलींचे प्रमाण महाराष्ट्रात (३१ टक्के) केरळ व तामिळनाडूपेक्षा (अनुक्रमे ९ टक्के व १९ टक्के) अधिक आहे.

NFHS-II अनुसार १९९८ मध्ये महाराष्ट्रात १८ वर्षांखालील विवाह झालेल्या मुलींचे प्रमाण ४८ टक्के होते, तर तामिळनाडूमध्ये हे प्रमाण केवळ २५ टक्के आढळते. महाराष्ट्रात राज्यांतर्गत विवाहवेळीच्या मुलीच्या वयासंबंधी आंतर-जिल्हा तफावतही लक्षणीय दिसते. १८ पेक्षा कमी वय असताना लग्न झालेल्या मुलींचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात सर्वाधिक (६४ टक्के) तर सिंधुदूर्ग जिल्ह्यात सर्वात कमी (४ टक्के) आढळते. मराठवाडा विभागातील सर्वच जिल्ह्यामध्ये १८ वर्षांखालील विवाह झालेल्या मुलींचे प्रमाण हे ५४ टक्क्यांपेक्षा अधिक असल्याचे दिसले.

एकूणच देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील जननदर वाढीव राहण्यास वरील आकडेवारी पुष्टी देते, कारण लहान वयात होणारे मुलींचे विवाह हे जननदर वाढीव ठेवण्यास कारणीभूत ठरतात.

6. अमर्त्य सेन (१९९९)[31]

यांनी या प्रश्नाबाबतीत स्त्रियांचे हक्क व जननदर याचा अभ्यास केला ते असे म्हणतात,

की चस्त्रियांना त्यांचे हक्क दिले व समाजाने त्यांना बळकट केले, तर जननदर खाली येऊ लागतो. वारंवार होणारी बाळंतपणे व सदोदित मुलांना वाढवावे लागत असल्याने तरूण स्त्रिया झपाट्याने कुटूंबनियोजनाकडे वळत आहेत. त्यांना त्यासाठी कुटूंब नियोजनाची साधने सहज प्राप्त करून दिली गेली पाहिजेत. नोकऱ्या देऊन समाजात त्यांना मानाने जगण्याचा हक्क दिला पाहिजे, त्यासाठी त्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे व राजकारणात त्यांचा सहभाग वाढला पाहिजे.छ असे झाल्यास भारतातील जननदर कमी ठेवण्यात निश्चितच यश येऊ शकते.

3.2.6 धर्म विषयक संशोधन

1. अग्रवाल एस. एन. (१९६५)[32]

यांच्या मते, "वेगवेगळे धर्म आणि त्यांची जननक्षमता यामधील महत्त्वपूर्ण संबंध अनेक अभ्यासकांनी प्रस्थापित केला आहे." आपल्या देशातील काही संशोधकांच्या म्हणण्यानुसार मुस्लिमांचा जननदर हा हिंदूंच्या तुलनेत नेहमीच उच्च असतो आणि दुसऱ्या बाजूने पारशी आणि ख्रिश्चन धर्मीयांमध्ये जननक्षमतेची कमी पातळी आढळते.

2. पी. एम. कुलकर्णी (१९७१)[33]

यांचे १९८१-१९९१ या काळातील मुस्लिम आणि हिंदू लोकसंख्या-वृद्धिवरील विश्लेषण असे दर्शविते की, हिंदूच्या तुलनेत मुस्लिम धर्मियांमधील उच्च लोकसंख्या वृद्धी ही मुस्लिमांमधील उच्च जननक्षमतेशी प्राथमिकरित्या संबंध लावण्याजोगी आहे. याबाबतीत मुस्लिमांमधील कमी असलेली मर्त्यता ही अल्पशी भूमिका बजावते. मोठ्या राज्यांतील मुस्लिम लोकसंख्येच्या वृद्धीला अनुसरून कुलकर्णी यांनी आत्मविश्वासाने प्रतिपादन केले की, घ्सरासरीपेक्षा उच्च मुस्लिम जननक्षमता हा त्यांच्या सरासरीपेक्षा उच्च लोकसंख्या वृद्धीला हातभार लावणारा मुख्य घटक होय.ङधर्म आणि जननक्षमतेतील भिन्नता याबाबतीत अलिकडीच्या काळात महाराष्ट्रातही संशोधन –ÖÖ»Ö †ÖÆê.

3. कुमुदिनी दांडेकर (१९७४)[34]

धर्म आणि जननक्षमता यातील सहसंबंध दर्शवित असताना असे प्रतिपादन करतात, की भारतातील हिंदू आणि मुस्लिम धर्मीयांच्या पाठोपाठ पारशी धर्मीयांची जननक्षमता कमी असल्याचे आढळते. अभ्यास कालावधीत त्यांना असे स्पष्ट दिसून आले की, हिंदू व मुस्लिम यांच्याशी आंतरसंबंधित धर्म आणि प्रथांद्वारे घेतलेल्या जननक्षमतेच्या चर्चेत संस्कृती ही प्रमूख कारण असल्याचे दिसते. ख्रिश्चन धर्मियांना संस्कृती आहे आणि जरी ती भरभराटीला आली असली, तरी ती तात्काळ बदल स्विकारते आणि भोवतालच्या परिस्थितीमध्ये जीवन जगण्यासाठी त्याचे समर्थन शोधते. म्हणून ख्रिश्चन धर्मियांमधील जननक्षमता आणि संस्कृती यामधील प्रत्यक्ष संबंध सहजासहजी प्रस्थापित करणे पुरेशा संशोधनाअभावी सहज शक्य नाही.

4. के. मौलशा (१९९९)[35]

यांनी आय.आय.पी.एस. मुंबई येथे १९९९ मध्ये घरिलिजीयस ऑफ लिएशन अँड फर्टिलिटी बिहेव्हिअर इन महाराष्ट्रा स्टेट : ए स्टडी ऑफ हिंदूज अँड मुस्लिम्सङ या विषयावर संशोधन पूर्ण केले. त्यांनी या अभ्यासातून पुढील बाबी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. १) कौटुंबिक(Household) लोकसंख्येच्या सामाजिक-आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांमधील हिंदू-मुस्लिम भिन्नतेचा अभ्यास करणे. २) हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील विवाहवेळीच्या वयातील भिन्नता आणि त्याचे निर्धारक यांचा अभ्यास करणे.३) कुटूंबाच्या आकाराबाबतची पसंती आणि जननक्षमता नियोजन यातील हिंदू-मुस्लिम भिन्नता अभ्यासणे. ४) गर्भनिरोधकांचा वापर आणि त्याला प्रभावित करणारे घटक याबाबतचा हिंदू-मुस्लिम विविधतेचा अभ्यास करणे. ५) जननक्षमता आणि त्यावर परिणाम करणारे घटक यामधील हिंदू-मुस्लिम भिन्नता अभ्यासणे. या अभ्यासामधून कै. मौलशा यांनी पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष मांडले आहेत.

1. कौटुंबिक तसेच अभ्यासासाठी निवडलेल्यांच्या जोडीदारांमधील मुस्लिम पुरूषांची शैक्षणिक

पातळी ही हिंदूंच्या तुलनेत कमी असल्याचे आढळले.

2. स्वतंत्र वस्त्यांमधून झालेले मुस्लिमांचे केंद्रीकरण हे त्यांना इतर समूहासोबत एकजीव होण्यापासून रोखते. ज्यामुळे त्यांच्यामधील सामाजिक बदल हे उशिरा झालेले दिसतात.

के. मौलशा आपल्या अभ्यासाचा समारोप करताना असे म्हणतात की, जिथे धार्मिक रचना ही संवेदनशील बाब आहे, अशा राज्यांमध्ये लोकसंख्या धोरणकर्त्यांसाठी या अभ्यासातील शोध व निष्कर्ष हे महत्त्वाचे मथितार्थ दर्शवितात.

3.2.7 विकास, आधुनिकीकरण व लोकसंख्यात्मक बदलविषयक संशोधन :

1. मोनी नाग (१९८१)[36]

यांनी भारतातील पश्चिम बंगाल आणि केरळ राज्यातील सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा मर्त्यतेवरील परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. प्रस्तुत अभ्यासात दरडोई उत्पन्नातील सुधारणा आणि उत्पन्न विभागणी याद्वारे आर्थिक विकासाची वैशिष्ट्ये गुणवर्णित करण्यात आली. त्याचवेळी सार्वजनिक धोरण मापनाच्या माध्यमातून शिक्षण, आरोग्य आणि वाहतूक या सामाजिक सेवांच्या विकासास सामाजिक विकास म्हणून निर्देशित करण्यात आले. याच आधारावर केरळ राज्याने उच्च सामाजिक विकास अनुभवला आहे, तर पश्चिम बंगाल हा उच्च आर्थिक विकासाचा साक्षीदार आहे. पश्चिम बंगालच्या तुलनेत केरळमधील न्यून मर्त्यता पातळी ही तेथील उच्च सामाजिक विकासाशी या विश्लेषणाच्या अनुमानानुसार जोडण्यात आली.

2. यू. व्ही. सोमय्याज्युलू (१९९०)[37]

यांनी आय.आय.पी.एस. मुंबई येथे १९९० मध्ये ‘डेव्हलपमेंट अँड डेमॉग्राफीक चेंजङ हा संशोधन प्रबध पूर्ण केला. त्यांनी या प्रबंधात पुढील बाबी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. विकासामुळे घडून आलेल्या लोकसंख्याशास्त्रीय परिस्थितील बदल अभ्यासणे हे या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट ÆÖÝÖ.

1) जननक्षमता आणि कुटूंब नियोजनाचा स्वीकार यावरील विकासाच्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे.

2) विकासाचा मर्त्यता परिणाम शोधणे.

3) लोकसंख्याशास्त्रीय चलांच्या ग्रामीण व नागरी विकासाचा परिणाम अभ्यासणे.

या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी अभ्यासासाठी आंध्रप्रदेश राज्यातील विजयांग्रम जिल्ह्यातील तीन शहरी ब्लॉक व तीन खेड्यांची निवड करून मुलाखत तंत्राच्या अवलंबनाने सामाजिक - आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांनुसार माहिती गोळा करण्यात आली. प्राथमिक सामग्रीबरोबरच द्वितीयक सामग्रीचा आधार घेऊन प्रस्तुत अभ्यासाचे निष्कर्ष सोमय्याज्युलू यांनी पुढीलप्रमाणे मांडले आहेत.

1. कुटूंबाच्या उत्पन्नातील मुलांच्या शिक्षणावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण, उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रिया व पुरूषांचे प्रमाण हे विकसित भागात (ग्रामीण किंवा नागरी भाग लक्षात न घेता) खूप उच्च आढळते.

2. दरडोई उत्पन्न, संपत्ती, मालकी निर्देशांक आणि खर्च यानुसार विकसित भागातील आर्थिक परिस्थिती अधिक चांगली असल्याचे लक्षात आले.

3. विकसित भागात किशोरवयीन लोकसंख्येचे (० ते १४ वयोगटातील) प्रमाण अधिक असल्याचे दिसते, तर वयोवृद्ध लोकसंख्येचे (६०$^{+}$) प्रमाण हेही अधिक आढळले. कदाचित यामुळेच या भागातील भूतकाळातील कमी जननक्षमता व दीर्घकाळापासूनची मर्त्यतेतील उच्च घसरण निर्देशित होते.

4. पती-पत्नीचे शिक्षण, जन्मनियंत्रण पद्धतीच्या वापराशी धनात्मक संबंध दर्शविते.

5. विकास हा महिलांच्या शिक्षणास सकारात्मकदृष्ट्या प्रभावित करतो असे आढळले.

प्रस्तुत अभ्यासाचे निष्कर्ष हे उच्च सामाजिक-आर्थिक दर्जा, न्यून जननक्षमता, कुटूंब

नियोजन पद्धतीचा अधिक वापर, अधिक स्थलांतर, न्यून मर्त्यता दर इ. चे सहअस्तित्त्व अशा भागात दर्शवितात, की ज्या भागाने विकासाचा अनुभव घेतला आहे. महत्त्वाची बाब म्हणजे महिलांचे शिक्षण हे अभ्यासासाठी निवडलेल्या चलांनुसार लोकसंख्याशास्त्रीय परिस्थितीमधील बदलांमध्ये महत्त्वपूर्ण सहभाग नोंदवते असे लक्षात येते.

3. एस. स्वामिनाथन (१९९२)[38]

यांनी त्यांच्या सूक्ष्म पातळीवरील संशोधन अभ्यासात आर्थिक विकास आणि जननक्षमतेतील बदल यामधील संबंध अभ्यासला. त्यांनी तमिळनाडूमधील दक्षिण आरकोट जिल्ह्यातील दोन सापेक्षतः विकसित खेडी व दोन सापेक्षतः मागासलेली खेडी अभ्यासासाठी निवडलेली होती. या सर्वेक्षण अभ्यासात त्यांनी जननक्षमता आणि दोन स्वतंत्र चले यामधील संबंध अभ्यासला, ते दोन स्वतंत्र चल म्हणजे :

1. आधुनिकीकरणाची पातळी किंवा कुटुंबियांच्या राहणीमानाचा दर्जा.
2. बालसंगोपनासाठी केलेल्या गुंतवणुकीची पातळी.

या अभ्यासातून त्यांनी पुढील निष्कर्ष मांडले.

1. कौटुंबिक आधुनिकीकरणाची कमी पातळी ही कुटूंबाच्या न्यून राहणीमान दर्जाची पातळी गुणवर्णित करते, की जी विकसीत व सापेक्षतः मागास खेड्यामध्ये बालसंगोपानासाठी केलेल्या न्यून (कमी) गुंतवणूक पातळीशी अतिशय जवळून संबंधित असल्याचे आढळते. अशा कुटूंबांमधून निवडलेल्या जोडप्यांमध्ये कुटूंब मर्यादांची (Family Limitations) अनुपस्थिती आढळली.
2. कौटुंबिक आधुनिकीकरणाची उच्च पातळी, त्याचबरोबर बालसंगोपणासाठी केलेल्या गुंतवणुकीची उच्च पातळी ही अशा जोडप्यांमधून कुटूंब मर्यादांच्या (Family Limitations) उपस्थितीशी बरीचशी संबंधित असल्याचे आढळले.

4. राजगे ए. बी. (१९९८)[39]

यांनी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे "स्टडी ऑफ पॉप्युलेशन प्रोफाईल ऑफ डिस्ट्रिक्ट (१९६१-१९९१)" या विषयावरील आपला संशोधन प्रबंध १९९८ मध्ये पूर्ण केला. राजगे यांनी या अभ्यासाच्या माध्यमातून पुढील बाबी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला.

1) सर्वसाधरण लोकसंख्येतील दशवार्षिक बदल आणि लोकसंख्येचा आकार, रचना आणि विभाजन यांतील प्रवृत्ती अभ्यासणे.

2) आर्थिक लोकसंख्येतील दशवार्षिक बदल आणि आर्थिक लोकसंख्येचा आकार, रचना आणि विभाजन यातील प्रवृत्ती अभ्यासणे.

3) साक्षर लोकसंख्येतील दशवार्षिक बदल आणि साक्षर लोकसंख्येचा आकार, रचना व विभाजन यांतील प्रवृत्तींचा अभ्यास करणे.

4) धर्मानुसार लोकसंख्येतील दशवार्षिक बदल आणि आकार, रचना व विभाजन यांतील प्रवृत्ती अभ्यासणे.

5) वैवाहिक दर्जानुसार लोकसंख्येतील दशवार्षिक बदल आणि आकार, रचना व विभाजन यांतील प्रवृत्ती अभ्यासणे.

या अभ्यासातून राजगे यांनी दुय्यम सामग्रीचा आधार घेऊन पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष ´ÖÖ›¡»Öê.

1. पुरूषांचा स्थलांतर दर्जा हा रोजगार हेतूला, तर महिलांचा स्थलांतर दर्जा हा विवाह व रोजगार हेतूला बहाल केलेला दिसून आला.

2. जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा आकार, ग्रामीण-नागरी विभागणी व लिंगरचना ही (अध्ययन-काळातील) निव्वळ स्थलांतराने प्रभावित झालेली होती.

3. तुलानात्मकरित्या पुरूषांप्रमाणेच महिला आश्रितांचा आर्थिक भार हा नागरी भागाच्या

तुलनेत ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर होता.

4. ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागांमध्ये स्त्रियांच्या आर्थिक कार्यातील सहभगाबाबतचा समाजाचा दृष्टिकोन बदललेला दिसून आला नाही.

5. सर्वच धर्मियांमधील ग्रामीण भागातून लिंग-गुणोत्तर हे उच्च आढळून आले, की जे नागरी औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण भागातून पुरूषांचे नागरी भागाकडे होणारे स्थलांतर ¤¡¿Ö×¾ÖŸÖ.

5. ¿ÖÖÃ¡Öß ¯Öß. ¯Öß. (1999)[40]

यांनी आय. पी. एस. मुंबई येथे घ्मॉडर्नायझेशन अँड फर्टिलिटी इन महाराष्ट्रा अँड उत्तर प्रदेशङया विषयावरील शोधप्रबंध १९९९ मध्ये पूर्ण केला. अभ्यासाशी सुसंगत आधुनिकीकरणाचा जननक्षमतेशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करणे हा या संशोधन प्रबंधाचा मुख्य उद्देश होता, या अभ्यासासाठी शास्त्री पी. पी. यांनी आवश्यक सामग्री ही आय.आय. पी. एस., मुंबई द्वारे आयोजित घ्नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हेङ मधून संकलित करून त्या आधाराव निष्कर्ष मांडले. या अभ्यासासाठी त्यांनी महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेशाच्या तुलनेत सापेक्षतः विकसित राज्य म्हणून; तर महाराष्ट्राच्या तुलनेत सापेक्षतः कमी विकसित दर्जाचे राज्य म्हणून उत्तर प्रदेश अशा दोन राज्यांची निवड केली. या अभ्यासातून शास्त्री.पी.पी. यांनी पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष मांडले.

1. व्यक्तिगत आधुनिकतेचा जननक्षमतेशी (Fertility) अधिक व्यस्त संबंध असल्याचे दिसते.

2. एखाद्या भौगोलिक भागाचा विकासाचा दर्जा हाही जननदराला मागे ठेवण्यात महत्त्वपूर्ण सहभाग नोंदवितो.

3. व्यक्तिगत आधुनिकता ही जननदराला मागे ठेवण्यावर मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करते.

4. शहरी जीवनाचा आणि जननक्षमतेचा व्यस्त संबंध असल्याचे आढळते.

6. ³Ö™ü ¾Ö –Öê×¾Ö†¸ü (1999)[41]

यांनी लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत राज्या-राज्यामधील तफावतीचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते, लोकसंख्या वैशिष्टयांच्या बाबतीत भारतात राज्याराज्यांमध्ये तफावत असल्याचे आढळून येते. एवढेच नव्हे तर एकाच राज्यातील विभागा-विभागांमध्येही लोकसंख्यात्मक लक्षणामध्ये प्रादेशिक फरक दिसून येतो आहे. असाच प्रादेशिक फरक जाणून घेण्यासाठी यांनी भारतातील ७६ प्रादेशिक विभागांसाठी उपलब्ध असलेल्या नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वे-I च्या आकडेवारीचे विश्लेषण केले आहे.

सामाजिक लोकसंख्यात्मक निर्देशांकाच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील इतर विभागांपेक्षा कोकण या विभागाची बाजू सरस ठरते. उदाहरणार्थ राज्यातील अन्य विभागापेक्षा कोकणात स्त्री साक्षरता अधिक आहे, प्रती जोडपे अपत्यसंख्या कमी आहे, बालमृत्यूदर कमी आहे, विवाहवेळीचे मुलीचे वय हे अधिक आहे, प्रशिक्षित कर्मचाऱ्याच्या देखरेखेखाली प्रसूती झालेल्या स्त्रियांचे प्रमाण अधिक असून, कोकणमध्ये संपूर्ण लसीकरण झालेल्या मुलांचे प्रमाणही अधिक राहिलेले अहे. कोकणातील जोडप्यांपेक्षा मराठवाड्यातील जोडप्यांना सरासरी १.५ मुलं अधिक होतात, कोकणातील मुलींपेक्षा मराठवाड्यातील मुलींचे विवाह जवळपास ३.५ वर्षे लवकर होतात, पाच वर्षांखालील बाल मृत्यूदर मराठवाडा व विदर्भात कोकणापेक्षा चार पटीने अधिक आहे; कोकणात जर १० पैकी ८ प्रसूतींना प्रशिक्षित कर्मचारी उपस्थित असतील, तर मराठवाडा व विदर्भात हाच आकडा ३ ते ४ एवढा कमी दिसतो. या विश्लेषण अभ्यासातून भट व झेविअर यांनी विकासाच्या आठ निर्देशांकाच्या संदर्भात प्रत्येक मोठ्या राज्यातील सर्वात मागासलेला प्रदेश ठरविला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत भट व झेविअर यांनी मराठवाडा प्रदेश हा मागासलेला असल्याचा अंतिम निष्कर्ष काढलेला x¤ÃÖêÜÖö.

भारतातील सर्वात पुढारलेले राज्य म्हणून ख्याती असलेले महाराष्ट्र राज्य हे देशातील

कुटूंब नियोजनाच्या उपक्रमात एक आघाडीचे राज्य राहीले आहे. तरीसुद्धा देशातील लोकसंख्यात्मक संक्रमणाचा एक आश्चर्यकारक पैलू म्हणजे महाराष्ट्र राज्यास अजूनही इष्ट उद्दिष्टे गाठता आली नाहीत. आज देशातील लोकसंख्येच्या क्रमवारीत दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य असताना महाराष्ट्रातील जननदरातील संक्रमणाची गती देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत मंद तर आहेच ; परंतु संपूर्ण देशपातळीवरील जननदरातील संक्रमणाच्या तुलनेतही मंद आहे.

7. संजीवनी मुळे व आर. नागराजन (२००६)[42]

यांनी "महाराष्ट्रातील धीमे लोकसांख्यिकीय संक्रमण" अभ्यासले आहे. या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती.

1) महाराष्ट्रातील लोकसंख्या व अन्य संबंधित विकासाच्या निर्देशांकातील प्रादेशिक तफावतीचे विश्लेषण करणे.

2) ज्यांनी अलिकडच्या काळात लोकसंख्यात्मक स्थैर्य आणण्यात विशेष प्रगती केली आहे, अशा राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमतेचा आवाका ठरवणे.

3) महाराष्ट्रातील जननदरातील संक्रमणात विकासातील प्रादेशिक असमतोलाची भूमिका तपासणे.

पहिल्या भागात अलिकडच्या वर्षासाठी उपलब्ध असलेल्या जिल्हावार विकास निर्देशांकाच्या विश्लेषणाद्वारे विकासातील तफावत अभ्यासली आहे. दुसऱ्या भागात महाराष्ट्रातील असमतोलाची अन्य राज्यांतील प्रादेशिक असमतोलाशी तुलना केली आहे; तर तिसऱ्या भागात प्रादेशिक विषमतेचा राज्याच्या जननदरातील संक्रमणावरील परिणाम तपासला आहे. या अभ्यासातून मुळे व नागराजन यांनी पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष मांडले.

1. मराठवाडा विभागाचा संमिश्र सूचकांक सर्वांत निम्न आहे. मराठवाडा विभागात पहिला

येणारा लातूर जिल्हा राज्यात २० व्या स्थानावर आहे. विश्लेषणानुसार विकासाच्या लोकसंख्यात्मक व अन्य संबंधित निर्देशांकाबाबत मराठवाडा विभाग हा सर्वांत मागास विभाग ठरतो.

2. महाराष्ट्रातील लोकसंख्यात्मक संक्रमणाच्या आजच्या घडीला विवाहवेळीच्या मुलीचे अल्पवय व मुलासाठीचा हव्यास हा जननदरातील इष्ट घट साधण्यामधील अडथळा ठरत †ÖÆê.

3. महाराष्ट्रातील लोकसंख्यात्मक संक्रमण अन्य राज्यांच्या तुलनेत मंद तर आहेच, त्याचबरोबर सुविधा पुरविण्याची कार्यक्षमता व आर्थिक स्थिती याबाबत राज्यात अधिक प्रादेशिक x¾ÖÂÖ´ÖÖŸÖÖ †ÖÆê.

4. स्त्री-साक्षरता व जननक्षमता यामध्ये सातत्यपूर्ण सहसंबंध दिसून येतो.

लोकसंख्या व अन्य संबंधित विकासाच्या निर्देशांकावर महाराष्ट्रात अस्तित्त्वात असलेली मोठी आंतर-विभागीय विषमता ही राज्यातील लोकसंख्यात्मक स्थित्यंतराबाबतच्याअसमाधानकारक कामगिरीसाठी कारणीभूत असल्याचे हा अभ्यास दर्शवतो.

8. ³ÖÖ¸üÖŸÖß ›üß. ‹´Ö. (2006)[43]

यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे अर्थशास्त्रविषयातील पीएच.डी. साठी घ्मराठवाड्यातील लोकसंख्येच्या प्रमूख वैशिष्ट्यांचे अध्ययनङ या विषयावर आपला शोधप्रबंध सादर केला. त्यांनी पुढील उद्दिष्टे मांडली.

1. मराठवाड्यातील लोकसंख्येचे तालुकानिहाय अध्ययन करणे.
2. मानव विकास निर्देशांकातील महत्त्वाचे निर्देशांक आणि मराठवाड्यातील लोकसंख्या याबाबतीत जिल्हानिहाय अभ्यास करणे.

3. लोकसंख्येतील वाढ किंवा घट, बालमृत्यूचे प्रमाण, नागरीकरण, स्त्री-पुरूष गुणोत्तरातील विषमता याबाबतच्या कारणांचा मागोवा घेणे.

भारती यांच्या अभ्यासात पुढील निष्कर्ष आढळले.

1. विभागातील केवळ औरंगाबाद व परभणी या दोन जिल्ह्याच्या बाबतीत १९९१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येतील पुरूष लोकसंख्येचा वाटा कमी होऊन स्त्री लोकसंख्येचा प्रतिशत वाटा वाढल्याचे दिसते.
2. विभागातील हिंदू लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाण १९८१ च्या तुलनेत २००१ मध्ये उस्मानाबाद, बीड, जालना या जिल्ह्यामधून वाढल्याचे, तर औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, लातूर या चार जिल्ह्यामधून कमी झाल्याचे दिसते.
3. मुस्लिम धर्मीय लोकसंख्येमधून आढळणाऱ्या वाढीव जननदरामुळे विभागातील एकूण लोकसंख्येतील मुस्लिम धर्मीय लोकसंख्येचे प्रतिशत प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.
4. विभागातील एकूण लोकसंख्येतील हिंदू लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वधर्मीयांच्या तुलनेत अधिक †ÖÆê.

9. **भूतेकर डी. पी.** (2007)[44]

यांनी "जालना जिल्ह्याची लोकसंख्याविषयक प्रमूख वैशिष्ट्ये : एक चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर अर्थशास्त्र विषयातील पीएच.डी. पदवीसाठी शोधप्रबंध सादर केला आहे. त्यांनी आपल्या विषयात खालील उद्दिष्ट्ये निश्चित केली होती.

1. जालना जिल्ह्यातील जिल्हा पातळीवरील लोकसंख्येच्या रचनेचे अध्ययन करून त्यातील बदलाच्या प्रवृत्ती व त्यांचे आर्थिक ध्वनितार्थ स्पष्ट करणे.
2. जालना जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या प्रमूख वैशिष्ट्यांचा तालुकानिहाय अभ्यास करणे.

3. या अभ्यासामधून जिल्ह्याच्या चालू व भविष्यकालीन आर्थिक नियोजनाच्या तसेच लोकसंख्याविषयक धोरणांच्या संदर्भात सूचना व शिफारसी करणे.

भूतेकर यांच्या संशोधनातील काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

1. १९८१ ते २००१ पर्यंतच्या तीन जनगणनांचा विचार करता जालना जिल्ह्याची लोकसंख्या सातत्याने वाढत असल्याचे दिसते. १९८१-१९९१ या दहा वर्षांच्या काळात जिल्ह्याची लोकसंख्या ३२.४५ टक्क्यांनी वाढली.

2. १९९१ ते २००१ या दशकात जालना जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा वृद्धिदर हा मागच्या १९८१ ते १९९१ या दशकापेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

3. जालना जिल्ह्यातील नागरीकरणाचा अभ्यास करता १९८१ ते २००१ पर्यंतच्या अध्ययन कालावधीचा विचार करता नागरीकरणाचे प्रमाण या तिन्ही जनगणनांमध्ये सतत वाढत †ÖÆê.

10. शेंडगे जी. एल. (२००९)[45]

यांनी "परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येतील बदलांवर प्रभाव पाडणाऱ्या प्रमुख घटकांचा अभ्यास" या विषयावर पीएच.डी.साठी शोधप्रबंध सादर केला. त्यांची उद्दिष्टे -

1. परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या बदलातील प्रवृत्ती शोधणे.
2. परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करणे.
3. परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येतील बदलांवर प्रभाव पाडणाऱ्या प्रमुख घटकांचा आढावा घेणे.

1. परभणी जिल्ह्याची लोकसंख्या उत्तरोत्तर वाढत असून, तिचे मराठवाड्याच्या लोकसंख्येशी असलेले प्रतिशत प्रमाण अती अल्प प्रमाणात घटत आहे.

2. १९८१ ते २००१ या दोन दशकांच्या कालखंडात परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येतील

पुरूष लोकसंख्येच्या प्रतिशत प्रमाणात वाढ, तर स्त्रियांच्या लोकसंख्येतील प्रतिशत प्रमाणात किंचित घट झाल्याचे निदर्शनात येते.

3. सन १९९१ ते २००१ या कालखंडात परभणी जिल्ह्याच्या एकूण अवलंबता गुणोत्तरात व वृद्ध अवलंबता गुणोत्तरात वाढ झाल्याचे दिसून येते, तर याउलट तरूण अवलंबतागुणोत्तरात घट झाल्याचे दिसून येते.

3.3 समस्येविषयी वक्तव्य : (Statement of the Problem)

लोकसंख्या अध्ययनातील सूक्ष्म पातळीवरील संशोधनाने आजपर्यंत लोकसंख्येचे साधारण वर्तन आणि विशेषतः जननक्षमतेवर (Fertility) प्रभाव पाडणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक घटकांच्या शोधातून संशोधनाची जागा व्यापली आहे. लोकसंख्याशास्त्राच्या व लोकसंख्या अध्ययनावरील साहित्यात हे विषय वारंवार उपस्थित करण्यात आले. कारण धोरण निर्मात्यांसाठी, त्याचप्रमाणे साधारणतः लोकसंख्येचे वर्तन आणि विशेषतः जननक्षमता यामध्ये बदल घडवून आणण्यामध्ये रस घेणाऱ्या अर्थतज्ज्ञांसाठी ही एक महत्त्वाची बाब आहे.

आपल्या देशामध्ये योग्य काळात असा सामाजिक-आर्थिक विकास घडून येत आहे, की जो लोकसंख्यावर्तनास प्रभावित करत आहे. सामाजिक-आर्थिक घटक जसे स्थलांतर, शिक्षण, व्यवसाय, उत्पन्न, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण इ. हे संबंधित देशातील तसेच एका विशिष्ट प्रदेशाच्या लोकसंख्येचा आकार, रचना व विभागणी याला प्रभावित करतात. आजपर्यंत लोकसंख्या घटक आणि सामाजिक-आर्थिक परिमाण यामधील वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध शोधण्यासंबंधी बहुतेक अभ्यास पार पाडण्यात आलेले दिसतात. लोकसंख्येला प्रभावित करणाऱ्या प्रमूख तीन घटकांपैकी म्हणजे जननक्षमता (जन्मदर), मर्त्यता (मृत्यूदर) आणि स्थलांतर यांपैकी जननक्षमता (जननदर) हा घटक लोकसंख्येचा आकार, रचना व विभागणी निर्धारणात महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. अनेक अभ्यासक व संशोधकांनी लोकसंख्येची जननपातळी व सामाजिक आर्थिक घटक यांतील

संबंधावर अभ्यास केले आहेत. ज्याचा प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आढावा घेतला आहे. त्यातील बहुतांश अभ्यासासाठी नमुना पाहणी आणि त्यांचे शोध इ. च्या माध्यमातून मिळविलेल्या सामग्रीचा आधार घेऊन निष्कर्ष काढलेले दिसतात. त्यातील काही अभ्यासकांचे असे मत आहे की, जननक्षमतेमध्ये सामाजिक-आर्थिक भिन्नतेचा अभाव आहे किंवा असल्यास नगण्य आहे, तर दुसऱ्या बाजूने काही अभ्यासक या मताचे आहेत, की जननक्षमतेमध्ये तीव्र (Strong) अशी सामाजिक, आर्थिक x³Ö®ÖŸÖÖ †ÖÆê.

त्यामुळे विशिष्ट काळातील लोकसंख्येच्या रहिवास आणि लिंग याद्वारे लोकसंख्या वर्तणुकीतील भिन्नता तपासण्याची व लोकसंख्या वर्तणुकीस प्रभावित करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक चलांची स्थिती अभ्यासण्याची गरज आवश्यक ठरते. यासंदर्भात प्रस्तुत अभ्यास हा सामाजिक, आर्थिक चलांमधील संबंध शोधण्यावर प्रकाश टाकतो. जसे की नागरीकरण, साक्षरता, आद्योगिकीकरण तसेच धर्म, व्यवसाय, लोकसंख्येची वयोरचना आणि स्थूलपातळीवरील लोकसंख्या वर्तन इ. तसेच प्रस्तुत अभ्यास हा अध्ययन कालावधीतील उस्मानाबाद व लातूर जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या वर्तनाच्या जिल्हानिहाय व तालुकानिहाय तुलनात्मक अध्ययनावर प्रकाश टाकतो, की जे लोकसंख्या वर्तन सामाजिक, आर्थिक चलांच्या मदतीने दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा आकार, रचना व विभागणीस प्रभावित करते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. रामचंद्रन के. व्ही. अँड देशपांडे विनायक, *'द सेक्स रेशो अँड बर्थ इन इंडिया बाय रिजन्स',* द मिल बँक मेमोरियल फंड क्वार्टरली, व्हॉल्यूम ४२, नं.२, पार्ट- I (१९६४), पृ. ८४-85.
2. क्लार्क जे.आय., *'पॉप्युलेशन जॉग्राफी',* परग्रोमन प्रेस, ऑक्सफर्ड, (१९६८), पृ.७३.
3. विसारिया पी. एम., *'सेन्सेस् ऑफ इंडिया १९६१ : द सेक्स रेशो ऑफ द पॉप्युलेशन ऑफ इंडिया',* ऑफिस ऑफ द रजिस्ट्रार जनरल, मोनोग्राफ नं. १०, नवी दिल्ली, (१९६९).
4. टायटेलबाऊम एम.एस., *'फॅक्टर्स अफेक्टींग द सेक्स रेशो इन लार्ज पॉप्युलेशनस्',* जर्नल ऑफ बायसोशल सायन्स, सप्लीमेंट २ (१९७०), पृ.६१-७१.
5. *'द डिटरमिनन्टस अँड कॉनसिक्वेन्सेस ऑफ पॉप्युलेशन ट्रेंडस',* न्यू समरी फाईंडिग्ज ऑन इंटरॅक्शन ऑफ डेमॉग्राफिक, इकॉनॉमिक अँड सोशल फॅक्टर्स, युनायटेड नेशन्स, व्हॉल्यूम नं. I, न्यूयॉर्क (१९७३), पृ.२६२.
6. घसिद्दीकी नफीस अहमद, *'पॉप्युलेशन जॉग्राफी ऑफ मुस्लिम्स ऑफ इंडिया',* <ÃÖ “ÖÖ¤ अँड कंपनी प्रा. लि. न्यू दिल्ली, (१९७६), पृ. ४८.
7. अनंथराम एस., *'डिक्लाइनिंग सेक्स रेशो इन इंडिया (१९०१-१९८१)',* अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ रिजनल डेव्हलपमेंट स्कूल ऑफ सोशल सायन्सेस, जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ, नवी दिल्ली, (१९८९), पृ. २१-२२, ९२-९९.
8. फिलिप ओल्डेनबर्ग, रिसर्च नोट ऑन *'सेक्स रेशो, सन प्रेफरन्स् अँड व्हायलन्स इन इंडिया',* इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली, ५-१२ डिसेंबर, (१९९२), पृ. २६५७.
9. *'ऑन सबस्टिट्यूटिंग सेक्स प्रेफरन्स स्टॅटजीज इन इस्ट एशिया : डज प्रेनटल सेक्स सलेक्शन रिड्यूस पोस्टनटल डिसक्रिमीनेशन?',* गुडकाईड डॅनियल, पॉप्युलेशन अँड डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू, व्हॉल्यूम २२, नं.१. (१९९६), पृ. १११-१२५.
10. राडकर अंजली, *'सन प्रेफरन्स् इन महाराष्ट्रा : परसिस्टंट फेनोमेनन',* अप्रकाशित पीएच.डी प्रबंध, आय.आय.पी.एस., मुंबई (१९९९), पृ. १२, १८४-१९३.

11. परशुरामन एस., *'डिक्लायईनिंग सेक्स रेशो ऑफ द चाईल्ड पॉप्युलेशन इन इंडिया'*, न्यूज लेटर ऑफ द इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर पॉप्यूलेशन सायन्सेस्, व्हॉल्यूम ४२, नं.३, अँड 4, (2001), ¯Ö. 29-39.

12. मुळे संजीवनी व नागराजन आर., *'महाराष्ट्रातील धीमे लोकसांख्यिकीय संक्रमण* : विकासातील प्रादेशिक विषमता व जननदर यातील सहसंबंध, समाज प्रबोधन पत्रिका, समाजप्रबोधनक संस्थेचे प्रकाशन, अंक १७३, (जाने-मार्च २००६), पृ. १८-३७.

13. मालगावकर पी. डी., पानंदीकर व्ही. ए., 'यू एन स्टडी' (१९६५) इन *घ्पॉप्युलेशन अँड >¾Æ»Ö¯Ö´Ö™ ’*, सोमय्या पब्लिकेशन्स् प्रा.लि., बॉम्बे, (१९८२), पृ. १५.

14. डोनाल्ड आर. होलसिंगर अँड जॉन डी., कासरडा इन. रीडकर रोनाल्ड जी. (एडिटर), *'पॉप्युलेशन अँड डेव्हलपमेंट : द सर्च ऑफ सलेक्टीव्ह इंटरव्हेन्शस्'*, जॉन होपकिन्स युनिर्व्हसिटी प्रेस, (१९७६).

15. माथूर आर. एन., *'पॉप्युलेशन : ॲनालिसिस अँड स्टडीज्'*, च्युग पब्लिकेशन्स्., अलहाबाद, इंडिया, (१९८६), पृ. २०४-२२८.

16. के. बालसुब्रमण्यम, *'एमर्जन्स ऑफ फर्टिलिटी डिफ्रन्शियल्स् अँड इव्हिडन्स आफ फर्टिलिटी डिक्लाईन इन इंडिया,'* 'अर्थ विज्ञान', व्हॉल्युम ३४, नं.२, नर्जल ऑफ गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिकल्स अँड इकॉनॉमिक्स, पुणे, (१९९२), पृ. १९१-१९२.

17. पासवान बलराम, *'ए स्टडी ऑफ फर्टिलीटी बिहेव्हीअर इन रुरल महाराष्ट्रा : ए केस स्टडी †Ö±ú “Ö¦¯Ö¸ü ×›üÛÃ™üŒ™ü'*, अप्रकाशित, पीएच.डी. प्रबंध, आय.आय.पी.एस., मुंबई (१९९६) ¯Ö. 23,24,180-192.

18. सोहोनी एन.व्ही., *'द पॉप्युलेशन प्रॉब्लेम्स इन इंडिया : ए रिजनल ॲप्रोच'*, गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स, पब्लिकेशन नं. ८, पुणे. (१९४२), पृ. १३८.

19. बन्सील पी. बी., *'द फ्युचर पॉप्युलेशन ऑफ इंडिया'*, इंडियन जर्नल ऑफ ॲग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, व्हॉल्यूम १३, नं.३, (१९५८), पृ. २५.

20. सॅम्युअल टी. जे., *'द इफेक्ट ऑफ पॉप्युलेशन ग्रोथ ऑन कन्झंम्प्शन अँड लेबर फोर्स इन*

अंडरडेव्हलड् कन्ट्रीज', इंडियन जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स, व्हॉल्युम, ४४ नं. १७५, (1964), ¯Ö. 379-381.

21. ³Ö¼ÖÖ“Ö¸ü•ÖÖß ¯ÖÖß. •Ö., *'सेक्स डिफ्रन्शियल्स इन मॉरटॅलिटी अँड अॅव्हलेबल मेडिकल फॅसिलिटीज इन इंडिया',* 'अर्थ विज्ञान',व्हॉल्युम २३,नं.२(१९८१), पृ. १८२.

22. बोग. डी. जे., *'सब-रिजनल मायग्रेशन इन द युनायटेड स्टेटस्: १९३५-१९४०',* स्क्रीप्स फाउंडेशन स्टडीज् इन पॉप्युलेशन डिस्ट्रिब्युशन, मीयामी युनिव्हर्सिटी, ऑक्सफर्ड,ओहिओ, (1957)

23. मूर्ती के. डी. अँड मूर्ती के. आर., *'द पॅटर्न ऑफ इन्ट्र्नल मायग्रेशन इन महाराष्ट्रा : अॅन अॅनालिसीस ऑफ १९७१ सेन्सस् डाटा', 'अर्थ विज्ञान' (Artha Vijnana)*, व्हॉल्युम २२, नं. ३ (१९८०), पृ. ३८९.

24. सिंग डी. पी., *'इंटर स्टेट मायग्रेशन इन इंडिया : ए कम्पॅरेटिव्ह स्टडी ऑफ एज-सेक्स पॅटर्न इंडिया',* इंडियन जर्नल ऑफ सोशल वर्क, व्हॉल्युम LIE, नं.४ (१९९०), पृ. ७०२.

25. रॉय अर्चना के., *'इम्पॅक्ट ऑफ मेल आऊट-मायग्रेशन ऑन लेफ्ट बिहाइंड विमेन अँड फॅमिलीज् : ए केस स्टडी ऑफ बिहार',* अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, आय.आय.पी.एस., ´Ö²Ö‡,(2003), ¯Ö. 26,34,224-227.

26. दांडेकर व्ही. एम. अँड दांडेकर कुमुदिनी, *'ÃÖ¾Æü †Ö±ú ±úÙ™ü×»Ö™üß †›ü ´ÖÖ¸ü™ü×»Ö™üß †›ü मारटॅलिटी इन पुना डिस्ट्रीक्ट',* गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स, पब्लिकेशन नं.२७, पुणे. (१९५३).

27. Æü™ü ÃÖß. ‹., *'चेजिंग स्टेटस् ऑफ विमेन',* †»ÖÖ‡›ü ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ, ²ÖÖ´²Ö, (1969), ¯Ö. 116.

28. कुलवंत आनंद, *'इम्पॅक्ट ऑफ द चेंजिंग स्टेटस ऑफ विमेन ऑन पॉप्युलेशन ग्रोथ',* अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, पंजाब युनिव्हर्सिटी, चंदीगढ, (जुलै-१९७०), पृ. २२४-225.

29. पांडे के. एम., *'एज अॅट मॅरेज इन अर्बन पॉप्युलेशन इन इंडिया',* इंडियन जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स, व्हॉल्युम ६१, नं. २४३, (१९८०), पृ. ५११-५३५.

30. शाह के. एस., *'पॉप्युलेशन एक्सप्लोजन : ए डिफरन्ट व्ह्यूज',* सबलाईम पब्लिकेशन्स, जयपूर,(१९९५).

31. सेन अमर्त्य,*'आधुनिक जगामधील उपासमार',* भारतीय अन्न महामंडाने भारताच्या स्वातंत्र्याचे ५० वर्षे साजरे करण्यासाठी डॉ. राजेंद्र प्रसाद मेमोरियल लेक्चरसाठी डॉ. सेन ग्यांनी दिल्लीत दिलेल्या भाषणावरुन बनवलेले लेख, घ्योजनाङ, मुंबई, जानेवारी (१९९९), पृ. ८-९.

32. अग्रवाल एस. एन., *'इफेक्टस् ऑफ ए राईज् इन फिमेल मॅरेज एज इन बर्थ रेट इन इंडिया',* प्रोसिडिंग ऑफ द वर्ल्ड पॉप्युलेशन कॉन्फरन्स् १९६५, व्हॉल्युम II, न्यूयॉर्क, युनायटेड नेशन्स,(१९६५).

33. दांडेकर कुमुदिनी *'फर्टिलिटी : इटस् कंट्रोल अँड फ्युचर प्रॉस्पेक्टस्ङ, घ्पॉप्युलेशन इन इंडियाज् डेव्हलपमेंट : १९४७-२०००',* एडीटेड बाय आशिष बोस अँड ऑदर्स, विकास पब्लिकेशन हाऊस प्रा. लि.,दिल्ली (१९७४).

34. के. मौलशा, *'रिलीजीअस् ऑफिलिएशन अँड फर्टिलिटी बिहेव्हीअर इन महाराष्ट्रा स्टेट : < Ã™>ß †Ö±ú ØÆ¤•Ö †> ´ÖÛÃ»Ö´ÃÖ',* अप्रकाशित पीएच.डी.प्रबंध, आय.आय.पी.एस. ´Ö²Ö‡, (1999), ¯Ö. 13,192-195.

35. मोनी नाग, *'इम्पॅक्ट ऑफ सोशल डेव्हलपमेंट अँड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट ऑन मॉरटॅलिटी : ए कम्पॅरेटिव स्टडी ऑफ केरला अँड वेस्ट बेंगाल',* सेंटर फॉर पॉलिसी स्टडीज्, वर्किंग पेपर नं. ७८, द पॉप्युलेशन कौन्सिल, न्यूयॉर्क, (डिसेंबर १९८१), पृ. ५०३-५५९.

36. सोमय्याज्युलू यू. व्ही., *'डेव्हलपमेंट अँड डेमॉग्राफिक चेंज : स्टडी ऑफ ३ व्हिलेजेस् अँड ३ अर्बन ब्लॉक्स ऑफ आंध्रप्रदेश',* अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, आय.आय.पी.एस., ´Ö²Ö‡, (1990), ¯Ö. 28-31,204-220.

37. ए. स्वामीनाथन, *'इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट अँड फर्टिलिटी चेंज',* प्रिंटवेल पब्लिकेशन, जयपूर, (१९९२).

38. राजगे ए. बी. *'स्टडी ऑफ पॉप्युलेशन प्रोफाईल ऑफ कोल्हापूर डिस्ट्रीक्ट (१९६१-१९९१)',* अप्रकाशित पीएच.डी.प्रबंध,शिवाजी युनिव्हर्सिटी, कोल्हापूर, (मे १९९८), पृ. ५२-५३, 559-575.

---

39. ¿ÖÖÃ¡ÖØ ¯ÖØ. ¯ÖØ.¡, *'मॉडर्नायझेशन अँड फर्टिलिटी इन महाराष्ट्रा अँड उत्तर प्रदेश',* अप्रकाशित पीएच.डी.प्रबंध, आय.आय.पी.एस. मुंबई (१९९९), पृ.२६-२९, २६७-२८०.

40. ³Ö™¡ †›¡–Ö×¾Ö †¸¡ <±Ö., *'फाइंडिंग्ज ऑफ नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे : रिजनल अॅनालिसीस',* इकॉनॉमिक अँड पॉलिटीकल विकली, व्हॉल्युम २४, नं. ४२ व ४३, (१९९९), पृ. ३००८-3032.

41. मुळे संजीवनी व नागराजन आर., *'महाराष्ट्रातील धीमे लोकसांख्यिकी संक्रमण : विकासातील प्रादेशिक विषमता व जननदर यातील सहसंबंध',* समाज प्रबोधन पत्रिका, समाजप्रबोधन संस्थेचे प्रकाशन, अंक १७३, (जाने-मार्च-२००६), पृ.१८.३७.

42. ³ÖÖ¸¡ŸÖØ ›¡Ø. <´Ö., *'मराठवाड्यातील लोकसंख्येच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचे अध्ययन'* (2006), अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

43. भूतेकर डी. पी., *'जालना जिल्ह्याची लोकसंख्याविषयक प्रमुख वैशिष्ट्ये : एक चिकित्सक अभ्यास'* (२००७), अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

44. शेंडगे जी. एल., *'परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येतील बदलांवर प्रभाव पाडणाऱ्या प्रमुख घटकांचा अभ्यास' (२००९),* अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

♦♦♦